

Sex- och samlevnadsundervisning i särskolan

Jämställdhet, sexualitet och relationer i grundsärskolan och grundsärskolans inriktning
träningsskola, samt gymnasiesärskolans nationella och individuella program

Sex- och samlevnadsundervisning i särskolan

Jämställdhet, sexualitet och relationer i grundsärskolan och grundsärskolans inriktning träningskola, samt gymnasiesärskolans nationella och individuella program

Beställningsuppgifter:

Fritzes kundservice

106 47 Stockholm

Telefon: 08-690 95 76

Telefax: 08-690 95 50

E-post: skolverket@fritzes.se

Beställningsnr: 14:1422

ISBN: 978-91-7559-126-1

Foto: Lena Katarina Johansson

Grafisk produktion: Typisk Form designbyrå

Upplaga: 3 000

Tryck: DanagårdsLITHO, november 2014

Innehåll

5 FÖRORD

7 SEX- OCH SAMLEVNADSUNDERVISNINGENS RAMAR

7 SEXUALUNDERVISNING – EN SPEGLING AV SIN TID

7Handledningar

9 Kvalitetsgranskning 1999

10 Utbildning i särskolan

13 SEXUALITET OCH INTELLEKTUELL FUNKTIONSNEDSÄTTNING

15 Ett historiskt arv

16 Synsätt som begränsar

21 Tre röster om skolans roll

23 SEX- OCH SAMLEVNADSUNDERVISNINGENS MÖJLIGHETER

25 Ämnesintegrering och ämnesövergripande arbete

26 Sex- och samlevnadsundervisningens tre sidor

28 Jämställdhet, sexualitet och relationer
– en del av skolors likabehandlingsarbete

28 En bredare syn på sex och samlevnad

29 OLIKA ARBETS- OCH FÖRHÅLLNINGSSÄTT

29 Samtalet

30 Personlig eller privat

33 Att undvika att moralisera

33 Samarbete mellan elevhälsan och lärare

35 Kollegialt lärande – med externt stöd

36 NÅGRA PERSPEKTIV PÅ ÖKAD KVALITET

36 Balans mellan barn-, ungdoms- och vuxenperspektiv

37 Tydlighet, upprepning och progression

38 Variation i arbetssätt för att stimulera lärande

38 Balans mellan frisk- och riskperspektiv

41 Styrning och ledning

41 Flickor och pojkar – att se likheter istället för skillnader

42 NORMKRITISKT PERSPEKTIV – ATT INTE SKAPA UTANFÖRSKAP

43 Risk för ett "vi och dom"

44 Intersektionalitet

47 Sexuålsyn – vad är vetenskap, vad är värderingar?

48 Sexualisering i digitala medier

50 Förslag på frågeområden för kollegiala samtal

53 FYRA FÖRDJUPANDE TEXTER

54 VÄNSKAP

57 PERSONLIG INTEGRITET OCH GRÄNSSÄTTNING

62 FÖRÄLDRASKAP

64 KÄRLEK

67 SEX OCH SAMLEVNAD – EN PUSSELBIT I ÄMNESUNDERVISNINGEN

67 Kurs- och ämnesplanernas struktur

68 Innehållets koppling till sex och samlevnad

70 SPRÅK OCH KOMMUNIKATION

87 IDROTT, HÄLSA OCH MOTORIK

97 NATURORIENTERANDE ÄMNER

119 SAMHÄLLSORIENTERANDE ÄMNER

138 HEM- OCH KONSUMENTKUNSKAP

144 PRAKTISK-ESTETISKA ÄMNER

160 ORD OCH BEGREPP

Förord

Det här stödmaterialen handlar om hur lärare och annan skolpersonal kan arbeta med frågor som rör jämställdhet, sexualitet, relationer, kön och normer i grundskolan och gymnasieskolan. Med det bredare begreppet skolan menar Skolverket i den här texten grundskolans och gymnasieskolans alla årskurser och inriktningar.

Skolverkets förhoppning är att det här materialet ska ge stöd, idéer och inspiration kring vad sex- och samlevnadsundervisningen kan behandla och bidra med resonemang kring de utmaningar och frågeställningar som sex och samlevnadsundervisning i skolan kan aktualisera. Stödmaterialen presenterar inga färdiga metoder eller lektionsupplägg utan ger, bland annat genom återgivna kommentarer från intervjuade lärare, exempel på ingångar till samtal som rör jämställdhet, sexualitet och relationer och som är kopplade till skolans kurs- och ämnesplaner. Dessa kan anpassas till olika ämnen, ämnesområden och årskurser och även inkluderas i andra skolformer som till exempel inom vuxenutbildningen.

Huvudskribent för materialet har varit Nathalie Simonsson. Materialet har arbetats fram i nära samarbete med lärare och specialpedagoger i grundskolan och gymnasieskolan, annan skolpersonal samt arbetsterapeuter. Textunderlag har också hämtats från Skolverkets tidigare utgivningar.

Stockholm i oktober 2014

Erik Nilsson
Avdelningschef

Tommy Eriksson
Undervisningsråd

Sex- och samlevnadsundervisningens ramar

Sexualupplysningen har en relativt lång historia i Sverige. När det gäller själva undervisningen och upplysningen i skolor tog detta alltmer fart under 1900-talet och sexualundervisning blev obligatoriskt i Sverige redan 1955.¹ Idag ingår jämställdhet, sexualitet, normer, identitet och andra närliggande begrepp som en naturlig del av flera kursplaner, ämnesplaner och ämnesområden, vilket ger nya förutsättningar för en ämnesintegrerad och lärarledd undervisning inom sex- och samlevnadsområdet.

Sexualundervisning – en spegling av sin tid

Varje decennium har haft sina motiv till sex- och samlevnadsundervisning. Så fort ett problem har dykt upp med anknytning till sexualitet har röster höjts om kvaliteten på sex- och samlevnadsundervisningen. Det förväntas att denna undervisning ska förebygga problem i samhället alltifrån hiv/aids, klamydia och ett ökat antal aborter till könsord i språket, sexuell exploatering och hedersrelaterat våld och förtryck.²

HANDLEDNINGAR

Den första handledningen för folkskolan kom 1945.³ I en skola, präglad av sin tid, föreslog handledningen detaljerade lektionsförslag där sexuell avhållsamhet framhölls som den riktiga vägen. Handledningen blev kritiserad för sin stränga moralistiska ton och framför allt sin bristande realism. Kritiken var förvånansvärt modern när man ansåg att det inte var skolans sak att moralisera över hur människor levde sina liv eller vad som var rätt och vad som var fel. När så handledningen för de högre årskurserna kom 1949 hade man försökt tona ned den moralistiska tonen

---

1. *Sexual- och samlevnadsundervisning. Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet*, USSU, SOU 1974:59.

2. *Uppdrag till Myndigheten för skolutveckling att genomföra jämställdhetsinsatser i skolan*, U2006/9049/S.

3. *Handledning i sexualundervisning för lärare i folkskolor*, På Kungliga Maj:ts uppdrag utgiven av Kungl. Skolöverstyrelsen, 1945.

och lyfte fram mer liberala skrivningar, som att sexualiteten har ett värde i sig, inte enbart kopplad till fortplantning.⁴

År 1956 kom den första handledningen för den obligatoriska sexualundervisningen.⁵ Ett av skälen till att sexualundervisningen skulle vara obligatorisk i skolan var att föräldrarna inte ansågs vara dem som bäst kunde ge barnen upplysning.

Handledningen föreskrev detaljerat och utförligt exakt vad läraren skulle göra. Undervisningen fick uppdraget att vara moralens väktare i en tid som ansågs ha stora risker; det var jazz, raggare och nya idolbilder. Gapet mellan ungdomarnas egen verklighet och undervisningens budskap blev stort och följden blev att ungdomarna såg undervisningen mindre som ett stöd och mer som något att frigöra sig från, eftersom deras verklighet förnekades i undervisningen.⁶

Efter tio års utredning⁷ kom så en ny handledning 1977.⁸ Budskapet var då en friare syn på sexualitet och att kvinnor och män ska vara jämställda. Ett nytt begrepp kallat samlevnad infördes som en konsekvens av synen att sexualiteten inte längre var hänvisad till äktenskapet. Begreppet kan också ses som en önskan att uppnå en samsyn och en harmoni inom ett hett debatterat område. Handledningen var även denna gång nästan i detalj föreskrivande.

Läroplanen för grundskolan⁹ och gymnasieskolan¹⁰ 1994 innehöll få skrivningar kring sexualitet och samlevnad inom ämnena men läroplanen markerar under "Rektors ansvar" att det vilar på rektor att ansvara för att denna undervisning genomförs.

---

4. Centerwall, Erik, "Med moralen som styrmedel" och "Obligatorisk sexualundervisning – perspektiv på tre handledningar", i *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

5. *Handledning i sexualundervisning*, skriftserie 26. K., Kungliga Skolöverstyrelsen, 1956.

6. Centerwall, Erik, "Med moralen som styrmedel" och "Obligatorisk sexualundervisning – perspektiv på tre handledningar", i *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

7. *Sexual- och samlevnadsundervisning, Utredningen rörande sexual- och samlevnadsfrågor i undervisnings- och upplysningsarbetet*, USSU, SOU 1974:59.

8. *Samlevnadsundervisning*, Skolöverstyrelsens handledning, Skolöverstyrelsen, 1977.

9. *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet*, Lpo 94, SKOLFS 1994:1.

10. *1994 års läroplan för de frivilliga skolformerna*, Lpf 94, SKOLFS 1994:2 Utbildningsdepartementet, 1994.

KVALITETSGRANSKNING 1999

Skolverket genomförde 1999 en kvalitetsgranskning av åttio skolor utifrån ett jämställdhetsperspektiv.¹¹ Utbildning enligt särskolans läroplaner gavs vid nio av grundskolorna och sex av gymnasieskolorna.

Resultatet av granskningen av de åttio skolorna fördelades i tre grupper där skolor som uppfyllde alla kriterier placerades i grupp 1. De kännetecknades av tydlig styrning av rektor, god elevmedverkan, ett medvetet genusperspektiv, en variation i arbetssätt och en balans mellan ett friskperspektiv och ett riskperspektiv. Grupp 2 hade också en god kvalitet på sin sex- och samlevnadsundervisning men variationen var stor inom en och samma skola. Allt berodde på vilken lärare eleverna hade och likvärdigheten brast därför. Slutligen hade grupp 3 en undervisning där flera av perspektiven saknades. De skolor som enbart hade enstaka temadagar hamnade i grupp 3. Sex- och samlevnadsundervisningen blev knuten till enstaka lärare, genomfördes i de flesta fall enbart en dag på året och utan rektors styrning och ledning.¹² Sammanfattningsvis konstaterades en stor variation inte bara mellan skolor utan också inom skolor. Få skolor visade sig ha några nedskrivna mål för sex- och samlevnadsundervisningen och till följd av det var innebörden i ”sex och samlevnad” diffus. Detsamma gällde begreppet jämställdhet. Arbetet som bedrevs samordnades eller dokumenterades i låg utsträckning.

Särskolan utmärkte sig dock tydligt i granskningen. Om undervisningen i särskolan generellt står följande:

Särskolan kännetecknas av en väl genomtänkt sex- och samlevnadsundervisning, ofta med tydligt skrivna arbetsplaner. Undervisningen har ett tydligt främjande perspektiv, med betoning på att stärka elevernas självbild. Dagligen uppstår situationer som ger anledning till samtal i dessa frågor. Eleverna kan ha svårt att uttrycka och tolka sina känslor och behöver tid och hjälp med det. Framför allt arbetar man med att stärka ungdomarnas jag-uppfattning, kroppsuppfattning och medvetenheten om jaget i relation till andra. Man undviker att lägga in moraliska värderingar på ungdomarnas känslor och beteenden.

---

11. *Nationella kvalitetsgranskningar 1999: Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling: sex- och samlevnadsundervisningen: undervisningen om tobak, alkohol och andra droger*, Skolverket, 2000.

12. *Ibid*

Undervisningen genomförs med enskilda elever såväl som i grupp, då eleverna tränar sig i att uppträda på ett sådant sätt att alla trivs.¹³

Om undervisningen i gymnasiesärskolan står det att:

De gymnasiesärskolor som granskats har alla tydliga mål, som diskuterats gemensamt i hela kollegiet. Målen har ett främjande perspektiv. Frågor om sexualitet och samlevnad är här insatta i ett nära, vardagligt socialt sammanhang, t.ex. ”att lära eleverna lyssna till sina egna känslor”, eller ta ”eget ansvar då det gäller sexualitet och samlevnad”; ”att visa hänsyn och omsorg om medmänniskan”. Inom ämnet Vuxenlivsorientering tas frågor upp om socialt liv och sociala kontakter med underrubriker som ”Parrelationer, kompisrelationer, uppträdande, att ta kontakt”. Här får temat sex och samlevnad stort utrymme i undervisningen, inte minst när det gäller relationsfrågor och möten i olika sociala sammanhang.¹⁴

Särskolan, tillsammans med barn- och fritids- och omvårdnadsprogrammet på gymnasiet, hade en särställning bland de granskade skolorna på så sätt att de alla visade prov på en väl genomtänkt, målstyrd undervisning som utvecklades kontinuerligt genom uppföljning och utvärdering.

UTBILDNING I SÄRSKOLAN

Grundsärskolan är ett alternativ till grundskolan för elever som inte bedöms kunna nå upp till grundskolans kunskapskrav därför att de har en utvecklingsstörning. Den är liksom grundskolan obligatorisk och omfattar nio årskurser. Gymnasiesärskolan är en frivillig och fyraårig skolform som ska ge elever med utvecklingsstörning en utbildning som är anpassad för dem. På gymnasiesärskolan finns nio yrkesinriktade nationella program.

---

13. *Nationella kvalitetsgranskningar 1999: Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling: sex- och samlevnadsundervisningen: undervisningen om tobak, alkohol och andra droger*, Skolverket, 2000.

14. Ibid.

ORD BETYDER ORDEN?

Könsroller

Känslor

Sex

Hångell

Samlag

Kåt

Homosexu

[Utöka sidan](#)

Enligt skollagen ska elever med intellektuella funktionsnedsättningar få en utbildning som är anpassad till varje individs förutsättningar.¹⁵

Träningskolan och de individuella programmen är särskilda inriktningar inom grundsärskolan respektive gymnasiesärskolan. Träningskolan och de individuella programmen är avsedda för elever som inte kan tillgodogöra sig hela eller delar av utbildningen i grundsärskolan eller gymnasiesärskolan och omfattar ämnesområden istället för enskilda kurser och ämnen.

Alla elever har rätt till en individanpassad utbildning. Det betyder att en elev i grundsärskolan kan läsa en kombination av kurser och ämnesområden och att utbildningen också kan omfatta ämnen enligt grundskolans kursplaner. Utbildningen i gymnasiesärskolan kan anpassas utifrån varje individs förutsättningar, genom att elever på nationella program i gymnasiesärskolan kan läsa kurser enligt gymnasieskolans ämnesplaner eller ämnesområden från gymnasiesärskolans individuella program. Elever på individuella program i gymnasiesärskolan kan läsa kurser från gymnasiesärskolans nationella program.

I skolformernas läroplaner, under rubriken ”Övergripande mål och riktlinjer”, finns en skrivning riktad till rektor som betonar rektors särskilda ansvar för att eleverna ska få kunskaper om sex och samlevnad. I grundsärskolans och gymnasiesärskolans kursplaner, ämnesplaner och ämnesområdesplaner anges ett centralt innehåll. Kunskapsområdet sex och samlevnad har synliggjorts främst med begreppen jämställdhet, sexualitet, relationer, kön och identitet – men även begrepp som mänskliga rättigheter, självbild, samspel, kroppskänedom, känslor och självkänsla. När begreppen finns medtagna i kursplaner, ämnesplaner och ämnesområdesplaner ska eleverna få möjlighet att reflektera utifrån flera olika perspektiv – såväl historiska, samhälls- och naturvetenskapliga som religions- och språkvetenskapliga. Kunskapsområdet kan även utforskas genom upplevelser, känslor och samspelets och integritetsövningar. Sammantaget ska undervisningen ge eleverna flera olika infallsvinklar på frågor om jämställdhet, sexualitet och relationer.

Förutsättningarna för dagens sex- och samlevnadsundervisning befinner sig långt från den ”sexualupplysning” som började skissas på i slutet av 1800-talet, en

---

15. Skollagen (2010:800), Utbildningsdepartementet, 2010.

diskussion som framför allt dominerades av den medicinska professionen med ett problemfokuserat och moraliserande preventionsperspektiv.

FN:s konvention om rättigheter för människor med funktionsnedsättning innehåller en artikel om utbildning. Konventionsstaterna erkänner rätten till utbildning för personer med funktionsnedsättning utan diskriminering och på lika villkor. För att förverkliga detta ska staterna bland annat säkerställa ändamålsenliga individanpassade stödåtgärder i miljöer som erbjuder största möjliga kunskapsrelaterade och sociala utveckling som stämmer överens med målet om fullständig inkludering.¹⁶

Sexualitet och intellektuell funktionsnedsättning

När en individ har en utvecklingsstörning får det ibland konsekvensen att omgivningen uppfattar dennes sexualitet som problematisk. När psykoterapeuten Margareta Nordeman låtit personer associera kring sexualitet och utvecklingsstörning nämner de sådant som fixeringar, tabun, hämningar, ensamhet, avvikelse, oförståelse och utlämnande. När samma personer istället får associera kring ordet sexualitet i mer allmän mening nämner de åtrå, kåthet, kärlek, glädje, ömhet, närhet, samlag, erotik och förälskelse.¹⁷

” Det finns föreställningar om att sexualitet, kärlek och familj inte har någon plats i ens liv om man har en utvecklingsstörning. Jag vill inte att en enda elev i min klass ska tro att det är sant.”
Lärare

Att det finns föreställningar om att människor med intellektuella funktionsnedsättningar inte skulle vara lika intresserade av kärlek, sexualitet och relationer som andra, blir tydligt i Lotta Löfgren-Mårtensons forskning. I hennes avhandling

16. *Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning*. Sveriges internationella överenskommelser SÖ 2008:26, Utrikesdepartementet, 2008.

17. Nordeman, Margareta, *När känslan tar över – Sexualitet, utvecklingsstörning, autism*, Carlssons, 2010.

uppger föräldrar och personal att de tror att ungdomarna i studien går på dans för att de tycker om musik, vill dansa, tycker om att göra sig fina samt vill träffa vänner. Bara någon säger att de ser danserna som mötesplatser för kärlek och sexualitet. De flesta av de intervjuade ungdomarna, däremot, säger att de går på dans för att träffa en ny partner eller för att träffa en befintlig flick- eller pojkvän.¹⁸

Föreställningar som dessa kan påverka barn och ungdomars möjligheter att få likvärdiga kunskaper, bygga en stark självkänsla och att som andra barn bli betraktade som individer med en sexualitet, uppmuntrade i sin nyfikenhet och respekterade i sitt privatliv. Den som undervisar om jämställdhet, sexualitet och relationer i särskolan behöver vara medveten om de normer och föreställningar som omger barn och ungdomar med utvecklingsstörning. En sådan medvetenhet kan göra det möjligt att motverka begränsande normer och att föra samtal med eleverna om sådant som påverkar deras liv.

ETT HISTORISKT ARV

Historiskt har bemötandet när det gäller människor med utvecklingsstörning och sexualitet präglats av olika former av restriktioner, kontroll och åtskillnad mellan könen. Det skedde inte minst under den långa institutionaliseringseran. Institutionerna gav en möjlighet att kontrollera familjebildning genom äktenskapsförbud, och barnafödande, först och främst genom steriliseringar.¹⁹

”Trots förändringar i synen på människor med intellektuella funktionsnedsättningar finns ett historiskt arv som lever än idag, i synnerhet när det gäller frågor om sexualitet och föräldraskap”, skriver Kristina Engwall i *Genus och funktionshinder*. Hon syftar på föreställningar om att människor med funktionsnedsättningar anses ha en annorlunda sexualitet och att de i högre grad än andra skulle vara styrda av drifter, men också på att samhället har svårt att handskas med frågor som rör människor med utvecklingsstörning och föräldraskap.²⁰

Ett vittnesmål om att människor även idag bemöts olika, beroende på om de har eller inte har en funktionsnedsättning, förs fram av kvinnor som har förvärvat en funktionsnedsättning efter puberteten. De berättar att de numer i första hand bemöts som personer med funktionsnedsättningar, i andra hand som individer med en

---

18. Löfgren-Mårtenson, Lotta, ”Får jag lov?” *Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

19. Engwall, Kristina, ”Sinnesslöa kvinnor och sexualitet i ett historiskt perspektiv” i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

20. Engwall, Kristina, ”Sinnesslöa kvinnor och sexualitet i ett historiskt perspektiv” i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

sexualitet. Framför allt uttrycker de missnöje med bristen på information och rådgivning om sexualitet och reproduktion, något som tyder på att människor med och utan funktionsnedsättningar inte bemöts likadant vad beträffar sexualitetsfrågor.²¹

I synen på människor med funktionsnedsättningar finns det en tradition av att osynliggöra kön. Den tar sig uttryck i användandet av könsneutrala ord och begrepp, som ”de funktionshindrade”, ”de utvecklingsstörda”, ”brukare”, ”klienter” och ”omsorgstagare”. Karin Barron menar att dessa ord och begrepp bidrar till att osynliggöra maktrelationer i betydelsen koppling mellan genus och social över- och underordning. Det kan också förstärka en uppfattning om att människor med utvecklingsstörning i första hand ser sig själva som just utvecklingsstörda. Andra aspekter – som kön, ålder, klasstillhörighet, intressen, egenskaper, trosuppfattning etcetera – riskerar att få en sekundär ställning.²²

Gisela Helmius, docent i sociologi, bekräftar den bilden när hon skriver att ett barn som föds med en funktionsnedsättning i första hand blir bemött som ”ett funktionshindrat barn”, och mer sällan, som barn utan funktionsnedsättningar, som en flicka eller en pojke.

Träning och habilitering fokuserar på funktionsnedsättningen, på oförmågan som anses nödvändig att kompensera. Sexualiteten hamnar i bakgrunden eller skjuts på framtiden; den sexuella dimensionen riskerar att ”glömmas bort” i funktionshindrade unga människors liv, identitet och vardag.²³

SYNSÄTT SOM BEGRÄNSAR

Det finns mycket som tyder på att omgivningen har en överbeskyddande inställning till ungdomar som har funktionsnedsättningar, allra mest unga kvinnor.²⁴ I forskning och litteratur på området kvinnor, funktionshinder och sexualitet blir det tydligt att tonvikten läggs på sårbarhet, övergrepp och asexualitet snarare än på lust, njutning och sexualitet som egenmakt och friskfaktor.²⁵ Kvinnor med

---

21. Helmius, Gisela, ”Sexualiteten som individuellt och socialt fenomen” i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

22. Barron, Karin, ”Genus och funktionshinder” i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

23. Helmius, Gisela, ”Sexualiteten som individuellt och socialt fenomen” i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

24. Ibid.

25. Ibid.

funktionsnedsättningar beskrivs många gånger som beroende och passiva offer, vilket kan bidra till att förstärka en traditionell stereotyp kvinnosyn.²⁶ Elever med utvecklingsstörning tillhör dock en särskilt utsatt grupp, både när det gäller att bli utsatt för och utsätta andra för sexuella övergrepp, vilket måste beaktas i dessa sammanhang.

Att könsstrukturer kan påverka hur människor med utvecklingsstörning blir bemötta tas upp i Löfgren-Mårtenson forskning:

Männens sexualitet uppmärksammas och tolkas som potentiellt hotande, medan kvinnornas sexualitet tolkas som uttryck för vänskap eller oförmåga att förstå att man sänder ut sexuella signaler. Konsekvensen blir att traditionella och stereotypa förhållningssätt förmedlas, vilka styrs av personalens uppfattning av kön och inte av individuella skillnader mellan ungdomarna med utvecklingsstörning. Utifrån synen på ”manlig” och ”kvinnlig” sexualitet agerar personalen förebyggande, ”utifall att”. Gränsen mellan acceptabla och icke-acceptabla uttryck är oklar, och om man spetsar till det kan man säga att alla sexuella uttryck är oacceptabla för säkerhets skull.²⁷

Männen uppmanas alltså att ta det försiktigt i sexuella situationer, vilket kan skapa känslor av osäkerhet, medan kvinnorna får höra att de riskerar att bli utnyttjade och kan behöva freda sig. Ett sådant synsätt kan frånta både männen och kvinnorna en aktiv och trygg identitet i relation till sin sexualitet.

Löfgren-Mårtensson menar att föräldrar och personal kring ungdomar med utvecklingsstörning försöker balansera mellan ansvar, tillåtelse och kontroll när det kommer till sexualiteten. Det finns en föreskrivande och disciplinerande hållning som verkar grunda sig på en diffus ansvarskänsla, även om många känner sig osäkra på vad som borde vara tillåtet och inte. I bakgrunden finns en oro för att ungdomarna kommer att utsättas för sexuella övergrepp, eller gå med på saker utan att egentligen veta vad det är de går med på. Samtidigt går åsikterna isär kring om ungdomarna med utvecklingsstörning, som ibland påstås, skulle vara sämre på att ”säga nej” än andra ungdomar.²⁸ En lärare kommenterar detta:

---

26. Barron, Karin, ”Genus och funktionshinder” i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

27. Löfgren-Mårtenson, Lotta, ”Får jag lov?” *Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

28. Ibid.

– Både lärare och föräldrar är ängsliga, vi oroar oss för att eleverna ska råka illa ut på olika sätt. I vårt lärarlag har vi därför börjat ha samtal kring hur vi reagerar på sådant som händer på skolan och sådant som eleverna berättar. Exempelvis har vi insett att vi ofta varnar en elev för olika saker, så snart den berättar att den blivit ihop med någon. Vad skickar det egentligen för signaler? Jag tror att vi lärare behöver bli mer på det klara med när vi ska ”ingripa”, fundera på varför vi gör det och helt enkelt bli bättre på att se möjligheter där vi ofta har sett faror.

Som läraren beskriver finns det ett problem när gruppen unga med intellektuella funktionsnedsättningar riskstämplas. Det kan leda till att omgivningen ingriper och förhindrar relationer eller närhet. Praktiskt eller genom förväntningar kan omgivningen begränsa eller förhindra den ungas möjligheter att experimentera, testa och utforska sexualiteten, liksom att träna sig i att ta ansvar för densamma. Allt detta är sådant som ungdomar generellt förväntas göra, och som gör att de får möjlighet att öva sig inför den vuxna sexualiteten.

Barn och ungdomar med utvecklingsstörning riskerar också att gå miste om många lärdomar som andra ungdomar skaffar sig. En sådan kan vara att barnet, till följd av en hög grad av kontroll och stöd, inte får möjlighet att begå misstag och att hans eller hennes riskbedömningar därför inte utvecklas på samma sätt. Inte heller får de testa och utveckla sin sociala kompetens och förmåga att fungera kollektivt, eftersom andra ”kliver in” och tenderar att ta över ansvaret.²⁹

Även om vi idag anger att sexualitetens ”när, var, hur”, lärs ut, är det frågan om de privata dörrarna till kärlekens och sexualitetens rum verkligen öppnas för människor med utvecklingsstörning. Vad det innebär för ungdomar med utvecklingsstörning att ständigt leva i ”offentlighetens rum”, tillsammans med vuxna, vet vi idag alldeles för lite om.³⁰

Ungdomar med intellektuella funktionsnedsättningar önskar sig ofta mer privatliv. Mycket tyder också på att den här gruppen ungdomar har en mer begränsad till-

---

29. Löfgren-Mårtenson, Lotta, *”Får jag lov?” Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

30. Ibid.

gång till ett privatliv än ungdomar utan intellektuella funktionsnedsättningar. Det kan vara svårt att få vara ifred, även i hemmet eller på gruppboendet. Platser där man kan slappna av och vara sig själv – som sovrummet, omklädningsrummet eller toaletten – är inte fredade på samma sätt för barn med funktionsnedsättningar.³¹ Möjligheterna att utforska sin sexualitet, inte minst med en partner, kan därför vara små. Den som vill gå på dejt kanske behöver omgivningens godkännande och stöd på ett annat sätt än ungdomar generellt behöver. Att kunna ses själva, bortom vuxenvärlden, är ibland svårt.

Nordeman beskriver hur personer med utvecklingsstörning är mer utlämnade till människors godtycke, än vad andra är. De är ofta påpassade av vuxnas blickar och har därmed få möjligheter att ägna sig åt sexuella och utforskande lekar med kamrater, eller kanske onani, utan att någon noterar vad som händer och kanske ingriper.³²

Att barn med intellektuella funktionsnedsättningar befinner sig i en beroendeställning gentemot omgivningen påverkar i vissa fall förutsättningarna för kärlek och sexualitet. En orsak till omgivningens svårigheter att hantera sexualiteten beror delvis på en oförmåga att se personen med en utvecklingsstörning som en vuxen, eller en blivande vuxen person. I *"Får jag lov" Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning* skriver Löfgren-Mårtensson:

Vanligtvis förknippas sexualiteten till vuxenlivet, som i sin tur förknippas med autonomi och självständighet. Beroendesituationen gör att omgivningen uppfattar den unge eller vuxne som ett barn och därmed sker en *avsexualisering* av honom eller henne.³³

Så här säger en lärare:

– Slarviga uttalanden, som att en elev är på "en tioårings nivå", står i vägen för en förståelse för att eleven har levt sina sjutton år, är en del av samhället och har känslor, funderingar och tankar som andra sjuttonåringar. Sexualitetsfrågor blir laddade när man tänker på eleverna som barn, vilket leder till att sexualiteten tystas ner och hämmas.

---

31. Ibid.

32. Nordeman, Margareta, *När känslan tar över – Sexualitet, utvecklingsstörning, autism*, Carlssons, 2010.

33. Löfgren-Mårtensson, Lotta, *"Får jag lov?" Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

Beroendeförhållandet kan sägas stå i konflikt med utvecklandet av självständighet och självbestämmande, något som enligt Löfgren-Mårtenson är viktiga beståndsdelar i utvecklandet av den egna sexualiteten. För att den unga personen ska kunna utveckla sin sexualitet, och bli en ansvarsfull vuxen, behöver omgivningen visa tilltro och finnas till hands på ett lyhört och respektfullt sätt. Det möjliggör för ungdomarna att utveckla en positiv självkänsla, även då beroendesituationen består.³⁴

TRE RÖSTER OM SKOLANS ROLL

Gisela Helmius menar att skolans sex- och samlevnadsundervisning har potential att främja identitetsutveckling, vuxenblivande och delaktighet i det sociokulturella samspelet.

En sexualupplysning grundad på vetenskaplig kunskap om sexualitet och sexuell socialisation och en genomtänkt humanistisk människosyn kan således bidra till gynnsammare förutsättningar för funktionshindrade ungdomars delaktighet i det sexuella perspektivet och den personliga mognadsprocessen i ungdomen.³⁵

Löfgren-Mårtenson menar att sexualundervisning i särskolan är extra viktig eftersom gruppen ungdomar som går där behöver mer sexualundervisning än andra för att få med sig lika mycket.

Det är viktigt för alla människor att få kunskap om kroppen och känslor. För unga i särskolan är det extra viktigt just för att de har svårare än andra att själva hitta kunskap och prata med kompisar. Funktionsnedsättningen gör att personen kan ha svårare att förstå abstraktioner. Att förstå signaler, normer och koder – det som är underförstått. Man behöver mer hjälp från omgivningen för att få lika mycket som andra.³⁶

En lärare delar med sig av sina tankar:

---

34. Ibid.

35. Helmius, Gisela, "Sexualiteten som individuellt och socialt fenomen" i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

36. Lotta Löfgren-Mårtenson är forskare i sexologi och har forskat om sexualitet och funktionsnedsättning. Hon medverkade i Utbildningsradions program *En timme om sexualundervisning i särskolan*, UR 2013.

– Det handlar om att utmana sina egna föreställningar och att inse att eleverna i klassen har en sexualitet som alla andra. De har frågor och funderingar, spretande känslor, är nyfikna, tänker på framtiden, känner lust och vill onanera och vara nära andra – som de flesta ungdomar. Det finns individuella skillnader mellan olika människor men gränsen går inte mellan de som har och de som inte har en utvecklingsstörning.

Kanske kan god undervisning i jämställdhet, sexualitet och relationer undanröja några av de svårigheter unga med utvecklingsstörning upplever? Nordeman skriver att människor med utvecklingsstörning kan ha problem i relation till sexualiteten, precis som människor generellt, men att det för många handlar om att de inte har fått sexualupplysning på ett för individen i fråga förståeligt sätt. Hon framhåller att det ibland kan handla om pedagogiska problem, snarare än problem som har med personens sexualitet att göra.³⁷

FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning trädde i kraft i Sverige 2009.³⁸

ARTIKEL 23. RESPEKT FÖR HEM OCH FAMILJ

1. Konventionsstaterna ska vidta effektiva och ändamålsenliga åtgärder för att avskaffa diskriminering av personer med funktionsnedsättning i alla frågor som gäller äktenskap, familj, föräldraskap och personliga förbindelser på lika villkor som för andra för att säkerställa att

- a) rätten erkänns för alla personer med funktionsnedsättning i giftasvuxen ålder att ingå äktenskap och bilda familj på grundval av de blivande makarnas fria och fulla samtycke, ► ► ►

37. Nordeman, Margareta, *När känslan tar över – Sexualitet, utvecklingsstörning, autism*, Carlssons, 2010.

38. *Konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning och fakultativt protokoll till konventionen om rättigheter för personer med funktionsnedsättning*, SÖ 2008:26, Utrikesdepartementet, 2008.

- b) rätten erkänns för personer med funktionsnedsättning att fritt och under ansvar bestämma antalet barn och tidrymden mellan havandeskapen och att ha tillgång till åldersanpassad information, upplysning om reproduktiv hälsa och familjeplanering samt tillhandahållande av de medel som behövs för att de ska kunna utöva denna rätt,
- c) personer med funktionsnedsättning, även barn, får behålla sin fertilitet på samma villkor som andra.

Sex- och samlevnadsundervisningens möjligheter

Kunskapsområdet sex och samlevnad bör inte ses som ett separat arbetsområde utan kan integreras med andra kunskapsområden på de sätt som läraren bedömer som mest lämpligt för att uppnå syftet med undervisningen. Det kan också med fördel kopplas till innehåll i andra ämnen för att eleverna ska ges möjlighet till en mer holistisk kunskapsutveckling.

De kunskaper och förmågor som utvecklas inom sex- och samlevnadsundervisningen är betydelsefulla i en mängd olika sammanhang och de förutsätter och samspelar med förmågor som eleverna tillägnar sig i andra ämnen.

I en granskning gjord av Skolinspektionen riktas kritik mot att undervisningen i särskolan riskerar att bli omsorgsriktad och erbjuda en begränsad språklig lärmiljö som saknar kunskapsutvecklande utmaningar³⁹. I rapporten står det följande:

Elevers erfarenheter och delaktighet i lärandet tas tillvara i alltför liten utsträckning i undervisningen i många av de granskade skolorna. Undervisningen kännetecknas av en hög grad av individuellt arbete, ofta i form av isolerad färdighetsträning, på bekostnad av samspel och interaktion med andra elever. Lärandemiljöns utformning för att fånga elevers intresse är avgörande för samspel och för att göra eleverna delaktiga. Den språkliga utvecklingen är beroende av interaktion och kommunikation i klassrummet. Detta utmanar och utvidgar elevens perspektiv, vilket i sin tur påverkar lärandet.⁴⁰

39. *Undervisningen i svenska i grundsärskolan*, Kvalitetsgranskning Rapport 2012:09, Skolinspektionen, 2012

40. *Ibid.*

Att utgå från sex- och samlevnadsfrågor, i flera olika ämnen, erbjuder möjligheter att möta den kritik som Skolinspektionen framfört. Sex- och samlevnadsundervisningen är ofta uppskattad av eleverna, själva ämnesområdets aktualitet och relevans för deras liv också utanför skolan väcker ofta deras intresse och gör dem engagerade i undervisningen. Att samtala om sådant som är en del av ens vardag och om ämnen som berör ens identitet, känsloliv och relationer är sätt att tillvarata elevernas erfarenheter och uppmuntra delaktighet. I undervisning om kärlek, vänskap och sexuella relationer kan rollspel, forumspel och sociala berättelser vara värdefulla verktyg som samtidigt utvecklar elevernas inlevelseförmåga och förmåga till samspel och interaktion med varandra. Interaktiva arbetssätt kan också innebära utmaningar och svårigheter när det gäller förhållande till närhet och integritet.

ÄMNESINTEGRERING OCH ÄMNESÖVERGRIPANDE ARBETE

Att arbeta *ämnesintegrerat* innebär i detta material att lyfta fram olika perspektiv på jämställdhet, sexualitet, kön och relationer i ämnesundervisningen. Under lektionerna i svenska kan läraren till exempel via skönlitteraturen ge eleverna möjligheter att reflektera över sexualitet, kärlek, jämställdhet och normer. I några ämnen är detta kunskapsområde tydligt i det centrala innehållet, medan det i andra ämnen kan integreras med koppling till de skrivningar som finns.

Lärarna på skolan skulle under en period kunna *samordna arbetet med sex och samlevnad parallellt i olika ämnen*. I bildundervisningen kan eleverna undersöka hur känslor uttrycks i konstverk, samma känslor som eleverna får skildra i berättelser i engelskan och utforska i biologin. Sammantaget får eleverna flera olika perspektiv på kunskapsområdet.

Ett *ämnesövergripande* arbete innebär inte enbart att jämställdhet, sexualitet och relationer integreras eller behandlas i olika ämnen utan att lärarna genomför ett gemensamt ämnesövergripande projekt där frågorna undersöks och diskuteras utifrån olika perspektiv. Gemensam planering, undervisning och bedömning kan vara aktuellt i sådana projekt.

Läraren ska [...] se till att undervisningen till innehåll och uppläggning präglas av ett jämställdhetsperspektiv.⁴¹

41. Förrordning om läroplan för gymnasiesärskolan, SKOLFS 2013:148, Utbildningsdepartementet, 2013.

SEX- OCH SAMLEVNADSUNDERVISNINGENS TRE SIDOR

Skolverket ser sex- och samlevnadsundervisningen som tre sidor av en triangel, alla bärande och viktiga på olika sätt:⁴²

Huvuddelen av arbetet ska ske i *ämnesundervisningen* genom de samtal och övriga moment som lärare leder i klassrummet. De syftar till att ge eleverna perspektiv och kunskaper, få dem att se sammanhang, se hur synen på sexualitet har präglats hela samhällen och människors livsmöjligheter och ge dem en medvetenhet om de normer och värden som styr oss idag.

Den andra sidan av triangeln kan vara *enskilda lektioner eller dagar*, där eleverna har möjlighet att arbeta utifrån frågeställningar som hör till sexualupplysningen. Det kan handla om att ha ett tema om mänskliga rättigheter eller jämställdhet för att tydligt lyfta fram dessa frågor. Skolan kan uppmärksamma Alla hjärtans dag, World Aids Day och Internationella kvinnodagen eller kanske rentav ha en egen temadag om sexualitet och relationer där eleverna får diskutera frågor som: Varför är vissa delar av kroppen mer privata än andra? Var går mina egna gränser och hur nära får någon annan vara min kropp? När behöver en kondom användas? Temadagar är dock bara en del av sex- och samlevnadsarbetet och kan inte enskilt ersätta det kontinuerliga arbetet med dessa frågor.

42. Nilsson, Agneta, "Om sex- och samlevnadsundervisningens kvalitet och ämnesövergripande arbete", i *Ungdomar, sexualitet och relationer*, Magnusson, Chris och Häggström-Nordin, Elisabet (red.), Studentlitteratur, 2009.

” Det händer ständigt att något dyker upp som är intressant, aktuellt eller berörande för eleverna just nu. Om jag väntar till nästkommande torsdag är mottagligheten kanske borta.”

Lärare

I en sådan undervisning kan läraren samarbeta med elevhälsans personal i upplägg och genomförande, men det kan även vara aktuellt att samarbeta med ungdomsmottagningen på orten.

Den tredje sidan är vardagsarbetet i skolan, att *fånga frågan i flykten*. Det händer mycket under en skoldag. Självfallet dyker det upp många bra tillfällen när eleverna är diskussionslystna och vill ha en dialog om existentiella frågor som rör sexualitet, relationer, svartsjuka, jämställdhet, att göra slut och bli ihop. Aktuella mediehändelser behöver diskuteras. Men mycket annat händer också i skolan – kränkningar, hot och ryktesspridning. Företeelser som de vuxna i skolan måste ta itu med antingen direkt eller under kommande lektion eller rast.

” Bestämmelser i diskrimineringslagen och skollagen förbjuder diskriminering, trakasserier och kränkande behandling. Förskolan och skolan är skyldig att agera snabbt när någon ur personalen får reda på att ett barn eller en elev känner sig utsatt för någon form av trakasserier eller kränkande behandling. Verksamheten måste utreda vad som har hänt och vidta åtgärder för att förhindra fortsatta kränkningar. Enligt skollagen måste personalen också anmäla vad som hänt till förskolechefen eller rektor, som i sin tur måste anmäla vidare till huvudmannen för verksamheten.”⁴³

43. Skollagen, 6 kap. (2010:800).

” Att ha förmåga att upptäcka utsatthet innebär att våga lyssna, att ta flickans eller pojkens berättelse på allvar och att kunna möta de svårigheter om eleven tar upp. Att inte lyssna kan innebära nya kränkningar.”⁴⁴

JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER – EN DEL AV SKOLORS LIKABEHANDLINGSARBETE

Kopplingen mellan likabehandling och arbetet med jämställdhet, sexualitet och relationer finns på många plan. Diskrimineringsgrunderna⁴⁵ (kön, sexuell läggning, könsöverskridande identitet och uttryck, funktionsnedsättning, etnisk tillhörighet, ålder och religion eller annan trosuppfattning) berörs på olika sätt av detta arbete. Det kan till exempel handla om hur personalen förhåller sig till eleverna. Känner sig alla sedda och tilltalade, känner de igen sin verklighet i exempel och material och vilka effekter får normativa strukturer på undervisningen?

Ofta samverkar olika faktorer och skapar utanförskap på olika nivåer. Sex- och samlevnadsundervisningen kan sätta ord på normer, analysera normstrukturer och arbeta för alla människors rätt att vara trygg i sin identitet. Enligt Skolverkets allmänna råd mot diskriminering och kränkande behandling bör personal, barn och elever ofta få tillfälle att samtala om normer, attityder och hur man kan främja goda relationer.⁴⁶

EN BREDARE SYN PÅ SEX OCH SAMLEVNAD

Kunskapsområdet sexualitet och samlevnad har tidigare tolkats relativt snävt och inte med den bredd som det rymmer. En uppfattning om att undervisningen i första hand ska handla om samlag, graviditet, sexuellt överförbara infektioner och parrelationer kan bidra till att lärare känner osäkerhet och upplever att sex- och samlevnadsundervisning inte är aktuell för deras elever. En felaktig och snäv förståelse av undervisningen kan också bidra till ångslighet hos elevers föräldrar.

---

44. *Till rektor: Hedersrelaterat våld och förtryck. Skolans ansvar och möjligheter.* Skolverket, 2010.

45. *Diskrimineringslagen* (2008:567) 1 kap. 1 §. *Funktionsbinder ersätts av begreppet funktionsnedsättning* 2015-01-01 (2014:958)

46. *Skolverkets allmänna råd. Arbetet mot diskriminering och kränkande behandling.* Skolverket, 2012, SKOLFS 2012:10.

En bredare syn på området omfattar undervisning som ger kunskap om hur kroppen fungerar, stärker självkänslan och förmågan att uttrycka sin vilja, utforskar känslolivet och samtalar om relationer. Att i undervisningen få öva på socialt samspel kan stärka självförtroendet och ge verktyg att lära känna nya människor, såväl vänner som partner. Det i sin tur kan bidra till ett mer självständigt liv med högre livskvalitet.

En lärare i inriktningen träningskolan formulerar varför alla människor har rätt till sexualundervisning utifrån en bred förståelse av begreppet sexualitet och sexualitetens betydelse i människors liv.

– Människor föds med en sexualitet och den finns med oss hela livet. Hur den uttrycks, och hur stor plats den tar i livet, kan se olika ut. För många kommer sexualiteten till uttryck i vuxna sexuella relationer och kanske i viljan att skaffa barn. Men behov av närhet, positiva kroppsupplevelser och integritet har alla – även människor med en måttlig eller svår utvecklingsstörning. Intimitet, fantasier, onani och gemenskap är sådant som de allra flesta människor har möjlighet att få uppleva. Att inte ge alla elever sexualundervisning är att ta ifrån dem möjligheten att få tillgång till sin sexualitet.

Olika arbets- och förhållningssätt

SAMTALET

Många elever bär med sig minnen från samtal som gett dem något i skolan. Men att leda samtal där ny kunskap skapas i mötet mellan lärare och elever ställer krav på läraren.

Det är lätt att blanda ihop samtal med diskussion.⁴⁷ I en diskussion är eleven en representant för en åsikt. Samtal är mjukare, där ventilerar eleverna sina tankar för att både lära känna människorna som de samtalar med och komma närmare sina egna åsikter. Ett samtal handlar mer om att förstå och mötas, vilket inte alltid sker i en diskussion.⁴⁸ En lärare berättar om samtalen i klassrummet:

---

47. "Min uppgift är att knyta ihop det" – om kvalitetsgranskningen av tre områden: mobbning och annan kränkande behandling, undervisningen om sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika, Skolverket, 2001.

48. Nilsson, Agneta, "Samtalet i skolan – om metoder och etik", i *Hela livet. 50 år med sex- och samlevnadsundervisningen*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

– När eleverna samtalar med varandra kommer vi längre än när det är jag som föreläser. Jag tror att eleverna är bättre på att nå fram till varandra, de hittar rätt ton och uttrycker sig på ett sätt som de andra kan ta till sig. Det är inte alltid alla kan ”plocka fram” något då, under samtalet, men jag kan se att de lyssnar och deltar.

Karin Barron noterar i sin forskning att det finns en föreställning om att människor med utvecklingsstörning i princip bara kan förstå enkla frågor som ställs på ett konkret sätt. Hennes erfarenhet, med utgångspunkt i den intervjustudie hon har gjort om vad det kan betyda för identiteten att vara kvinna och ha en utvecklingsstörning, är att deltagarna uppskattade att de fick en möjlighet att tala om just komplexa frågor.⁴⁹

Att använda samtalet som arbetsätt med eleverna i de olika ämnena banar väg för det viktiga reflekterandet som är en central del av elevernas lärande och motivation.⁵⁰ Att lyssna till och bekräfta deras tankar och motiv är också ett sätt att stödja dem i deras resonemang och hjälpa dem att själva komma fram till beslut som är bra för dem själva. För elever som ofta möts av vuxna som ger förmaningar i uppfostrande syfte kan det vara uppskattat att bli lyssnad till av någon som visar respekt och intresse samt ger stöd i resonemangen.

När elever blir tillfrågade om vad de vill ha mer av i sin sex- och samlevnadsundervisning blir svaret ofta diskussioner och samtal om relationer.⁵¹ Eleverna behöver få samtala om olika frågor som rör sexualitet, ledda av en skicklig lärare, som finns med som vuxenstöd, diskussionsledare och bollplank.

PERSONLIG ELLER PRIVAT

En av svårigheterna med undervisning om sexualitet och relationer i skolan är att kunna balansera det personliga med det privata.

Elever har i olika sammanhang berättat hur de har vridit sig av pinsamhet när någon lärare ”gått över gränsen” och blivit för privat. Läraren behöver respektera elevens behov av integritet men också visa att man som vuxen håller det mesta som är privat för sig själv och har integritet. Att som vuxen själv dela med sig av sina

---

49. Barron, Karin, ”Vem är jag? Utvecklingsstörda kvinnor (re)konstruerar sin identitet” i *Genus och funktionshinder*, Handikapp och samhälle, Studentlitteratur, red: Ove Mallander, Magnus Tideman, 2011.

50. Nilsson, Agneta, ”Samtalet i skolan – om metoder och etik”, i *Hela livet. 50 år med sex- och samlevnadsundervisningen*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

51. Tikkanen, Ronny Heikki; Abelson, Jonna och Forsberg, Margareta, *Ungkab09 Kunskap, attityder och sexuella handlingar bland unga*, Göteborgs universitet, skriftserien 2001:1.

erfarenheter av den första kärleken eller upplevelser i samband med puberteten kan också riskera att bli normerande.

Samtidigt har många lärare dubbla roller, som beskrivs i det här citatet:

– Flera av eleverna ser mig som en vän, och det händer att jag får hjälpa tjejerna i klassen att byta binda. Att samtidigt kommunicera att vi har en ”professionell” lärare-elev-relation och dra gränser mellan det privata och det personliga är inte helt lätt.

En annan lärare beskriver hur det är ett ständigt återkommande tema i undervisningen, och också en viktig del av vad hon tar upp när de arbetar med sex och samlevnad:

– Vi pratar mycket om ordet ”privat”. Vad betyder det? Vad är det som är privat? Det kan ju vara både ämnen, delar på kroppen, sexuella handlingar. Det är inte helt lätt att greppa, och då är det också svårt för eleverna att veta när en fråga egentligen är för privat, eller vad som inte är passande att dela med sig av ur sitt eget privatliv. Eftersom eleverna ofta frågar om sådant som de själva tänker på eller känner är det privata alltid närvarande i undervisningen. Mitt uppdrag är att svara på ett generellt sätt även på privat ställda frågor, och att ibland leda bort ämnet om det tenderar att hamna för nära en elevs privatliv.

Att vara personlig är däremot något som lärare behöver vara inom alla ämnen, annars kan eleverna slå dövörat till.⁵² En lärare berättar hur personliga berättelser kan användas i undervisningen:

– Det är lättare att ta till sig en verklig människas berättelse, än något som står i en bok. När vi jobbade med hur barn blir till kom det många frågor om graviditeter. Gör det ont att föda barn? Hur känns det att ha ett barn i magen? Jag bjöd in en väninna som nyligen hade fött barn och var föräldraledig. Hon besökte klassen och berättade på ett allmängiltigt sätt om vad en graviditet och en förlossning är. Hon hade med sig sin nyfödda bebis och berättade också hur ofta den ville äta och hur mycket den sov. Det gjorde stort intryck på eleverna.

---

52. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

ATT UNDVIKA ATT MORALISERA

Att lyssna till barn och ungdomars berättelser och åsikter, att inte stoppa ett flöde som påbörjats genom moraliserande kommentarer – det är lättare sagt än gjort. Det vittnar många lärare om. En lärare säger att ”det finns något i ryggraden som vill rätta till, som vill fostra, man börjar moralisera och säger i princip till eleven att så där får du inte tänka”.

En annan lärare resonerar kring det som hon uppfattar som en ständigt svår balansgång.

– Var går gränsen mellan stöd, omvårdnad, uppfostran och utbildning? Jag känner ansvar för mina elever och har ibland svårt att veta var gränsen går för vad jag ska lägga mig i och vad eleven måste få bestämma över själv. Det gäller även relationen till föräldrarna. Ska jag prata med föräldrarna om att jag tror att en elev behöver en p-stav eller är det att kränka elevens integritet? Jag tror att vi i lärargruppen behöver resonera kring det här, mycket och ofta, och resonera kring vår roll och hur man ska förstå de traditioner av omvårdnad som finns inom särskolan.

Det kan ibland finnas en föreställning om att man som lärare ska ha de rätta svaren, vilket ibland aktualiseras när lärare och elever tillsammans reflekterar över frågor som rör värdegrund, mänskliga rättigheter, kvinnors och mäns lika värde, könsmonster, sexualsyn och sexualitet. Att som elev få tid och möjlighet att utveckla sina tankar och jämföra dessa med vad de andra jämnåriga i gruppen tänker brukar vara ett sätt att bearbeta och reflektera vad både man själv och andra sagt.⁵³ Men det är viktigt att som lärare vara tydlig, värna om och försvara allas integritet och respekt i diskussionerna.

SAMARBETE MELLAN ELEVHÄLSAN OCH LÄRARE

Elevhälsans personal spelar en viktig roll i sex- och samlevnadsundervisningen. Med utgångspunkt från den tidigare nämnda triangeln är både de specifika lektionerna som rör mer konkret sexualupplysning liksom ”att fånga frågan i flykten” viktiga delar där elevhälsans kompetens behövs.

Om elevhälsans hälsofrämjande och förebyggande arbete finns följande inskrivet i skollagens (2010:800) förarbete:

---

53. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

I det individuellt inriktade arbetet har elevhälsan ett särskilt ansvar för att undanröja hinder för varje enskild elevs lärande och utveckling. De mer generellt inriktade uppgifterna, där elevhälsans medverkan är viktig rör elevernas arbetsmiljö, skolans värdegrund som t.ex. arbetet mot kränkande behandling och undervisningen om tobak, alkohol och andra droger och övrig livsstilsrelaterad ohälsa, jämställdhet samt sex- och samlevnadsundervisning m.m. Elevhälsan har ett särskilt ansvar för att bevaka att skolan bidrar till att skapa goda och trygga uppväxtvillkor. /.../

Regeringen föreslår därför att elevhälsan främst ska vara förebyggande och hälsofrämjande. Detta ligger väl i linje med det hälsofrämjande arbete som bedrivs i många skolor, och de insatser som tidigare initierats ...⁵⁴

Skolsköterskan och kuratorn bär på mycket kunskap om elevernas upplevelser av arbetsmiljön i skolan, till exempel om sexuella trakasserier är vanliga liksom om eleverna förekommer i kränkande situationer på internet. Ett nära samarbete mellan lärare, rektor och elevhälsan gör att den övergripande kunskapen som finns hos elevhälsans personal kan kanaliseras på ett bra sätt för eleverna.

KOLLEGIALT LÄRANDE – MED EXTERNT STÖD

Undervisningen om jämställdhet, sexualitet och relationer kräver precis som andra kunskapsområden kontinuerlig kompetensutveckling. Det krävs till exempel en medvetenhet om var läraren själv står i olika frågor inom kunskapsområdet. Dessutom ska de kunna föra och leda samtal och använda olika arbetsätt för att i mötet med eleverna skapa reflektion.

Eftersom området jämställdhet, sexualitet och relationer är tydligt inskrivet i olika kursplaner, ämnesplaner och ämnesområdesplaner kommer sex- och samlevnadsundervisningen att vila på fler lärare. Det ställer nya krav på många lärare. Det behöver inte alltid innebära att läraren ”blir skickad på utbildning” utanför skolan utan lärandet kan ske på den egna skolan. Det kollegiala lärandet har i forskning visat sig vara ett av de mest effektiva instrumenten för fortbildning av lärare. Men det kollegiala lärandet behöver kombineras med externt handledningsstöd för att kompetensen inom en kollegial grupp ska kunna lyftas och reflekteras kring på ett djupare sätt.⁵⁵

54. *Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet*. Regeringens proposition 2005/10:165, s. 276.

55. *Forskning för klassrummet. Vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet i praktiken*, Skolverket, 2013.

Forskaren John Hattie menar att läraryrket borde kännetecknas av ett kontinuerligt reflekterat och systematiskt kollegialt lärande där skolledares viktigaste uppgift är att skapa ett klimat där lärare kan tala om sin undervisning och där misstag och fel ses som viktiga lärtillfällen.⁵⁶ Rektor har – precis som i så många andra skolutvecklingsfrågor – en nyckelposition i det kollegiala lärandet. Det är rektor som kan bana väg för ett arbetsklimat som präglas av både delaktighet och en öppenhet gentemot varandra i personalgruppen. Det är svårt för lärare att själva initiera det kollegiala lärandet och rektor behöver därför driva på och organisera detta.

Några perspektiv på ökad kvalitet

BALANS MELLAN BARN-, UNGDOMS- OCH VUXENPERSPEKTIV

Enligt skollagen ska eleverna vara delaktiga och ha inflytande över planering och genomförande samt vara aktiva i uppföljningen av utbildningen. Undervisningen om jämställdhet, sexualitet och relationer i de olika ämnena ska därför så långt som möjligt göra eleverna delaktiga genom att läraren använder arbetssätt som leder till elevmedverkan. Barns och ungas perspektiv på dessa frågor kan vara ett helt annat än de vuxnas.

Under barndomen och tonårstiden är ofta frågor som berör jämställdhet, sexualitet och relationer centrala för eleverna. Frågorna och funderingarna kan vara många och intresset stort för vissa elever att prata med varandra om sina tankar och känslor, söka ny kunskap inom området och relatera till andra människors synsätt. Andra elever är mindre aktiva i samtal, men tillgodogör sig kanske kunskaperna på andra sätt. Sambandet mellan intresse och aktivitet i klassrummet är inte given.

Alla som arbetar i skolan behöver fånga upp elevernas tankar och ge dem möjlighet att lära sig mer om frågorna och framför allt diskutera dessa på ett mer strukturerat sätt.⁵⁷ Det är dock viktigt att läraren fördjupar diskussionen och ställer de kritiska frågorna som eleverna kanske inte alltid ställer.

---

56. Hattie, John A. C., *Visible learning: a synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*, Routledge, 2009.

57. "Kärlek känns! Förstår du" *Samtal om sexualitet och samlevnad i skolan: ett referensmaterial från Skolverket*, 2. uppl., Skolverket, 2010.

TYDLIGHET, UPPREPNING OCH PROGRESSION

Om eleverna får information upprepade gånger och i olika sammanhang ökar möjligheterna för att de ska utveckla en förståelse och kunna integrera kunskapen i sina liv. Man kan skapa möjligheter att diskutera frågor om identitet, könsmönster och sexualsyn vid flera tillfällen – med erfarenhet, kunskap och nya sociala kontakter förändras våra perspektiv och diskussionen får nytt bränsle. I olika åldrar och vid olika tidpunkter lyssnar man på olika sätt beroende på erfarenheter och tidigare kunskaper.

Ett perspektiv på ökad kvalitet som många lärare återkommer till är just behovet av att undervisningen i sex och samlevnad får ta plats.

– Jag har varit lärare i grundskolan och i grundsärskolan och innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen är i stort sett detsamma. Skillnaden är att jag i sarskolan drar ner på tempot, lägger mer tid på repetition och alltid försöker vara konkret genom att upprepa ord, använda film- eller bildstöd och påminna. Genom att låta böcker om kroppen och sexualitet stå framme, ha mensskydd synliga på en hylla i klassrummet och låta collage och dikter om kärlek och känslor sitta på väggarna blir ämnet levande i vardagen.

Att gå igenom med eleverna vilka delar av det centrala innehållet och vilka kunskapskrav och lärandemål som kopplas till sex och samlevnad för att sedan efter avslutade moment återkomma till dessa är ett sätt att konkretisera och påminna om kunskaperna.

Det är inte meningen att exakt samma sak ska beröras i grundsärskolans lägre årskurser, de högre årskurserna och i gymnasiesärskolan. Temat är kanske detsamma, och innehåller viss repetition, men fördjupningen behöver vara tydlig och nya perspektiv föras in för att bidra till den förväntade progressionen.

Att samma teman återkommer genom årskurserna är en tillgång. Det gör det lättare att möta den heterogenitet bland elevers förutsättningar och utvecklingsnivå som finns i sarskolan. När samma frågeställningar aktualiseras genom årskurserna möjliggörs progression som är individualiserad och undervisningen kan på så sätt nå alla elever även om de har delvis olika utgångspunkter.

VARIATION I ARBETSSÄTT FÖR ATT STIMULERA LÄRANDE

I undervisningen finns en rad arbetssätt för att stimulera lärandet kring sexualitet, könsmönster, jämställdhet och relationer: samtal, dialog, diskussion, debatt, samarbetsövningar, rollspel eller forumspel är några exempel. Upplevelsebaserad kunskap som utgår från sinnesintryck är ett annat exempel, liksom utflykter och studiebesök. Att skriva, skapa en utställning och fotografera är exempel på andra metoder. Genom att variera arbetssätten kan dynamiken i klassrummet öka. En lärare berättar att han har ett helt batteri av verktyg som han använder sig av i undervisningen: en jordglob, kartor, tidslinjer, lådor med tidningar, fotoalbum, kataloger, dockor och filmer. ”Allt som går att ta på är bra!” säger han.

– Eleverna har ofta konkreta frågor – då behövs det konkreta svar. Det är ett stöd att titta, vrida och vända. Vi brukar gå till ett köpcentrum och undersöka var sådant de behöver finns. Var köper man mensskydd och deodorant? Var ligger ungdomsmottagningen? Hur ser kondomförpackningar ut? Vi fotograferar och arbetar med bilderna i undervisningen. Just mensskydd och kondomer tittar vi på i klassrummet. Vi öppnar förpackningarna, läser instruktionerna och undersöker.

BALANS MELLAN FRISK- OCH RISKPERSPEKTIV

Undervisning med fokus på hälsa i skolan har många gånger haft problem som utgångspunkt.⁵⁸ Även om detta stödmaterial handlar om hur jämställdhet, sexualitet och relationer tas upp i olika ämnen finns även här möjlighet att välja teman utifrån antingen ett riskperspektiv eller ett friskperspektiv. Det är oftare lättare att tala om vad vi är ”emot”, vad vi vill förhindra, till exempel sexuellt våld, kränkningar, hedersrelaterat våld⁵⁹, tonårsaborter och sexuellt överförbara infektioner, än att tala om vad vi är ”för”, vad vi vill stärka och stimulera: jämlika relationer, sexuell hälsa, vänskap, självkänsla, ett gott skolklimat, handlingskompetens etcetera.

En lärare förklarar hur hon väljer att fokusera på möjligheter istället för hinder.

– Mina elever har, precis som alla andra, drömmar. Kanske vill de bli läkare och artister, skaffa familj och barn. Ibland uppfattar jag

58. *Är Pippi Långstrump en hälsoupplysare eller hälsorisk?* Skolverket, 1996.

59. *Till rektor: Hedersrelaterat våld och förtryck. Skolans ansvar och möjligheter*, Skolverket, 2010.

drömmarna som orealistiska, men frågan är om jag ska fokusera på handikappmedvetande och ständigt plocka ner dem på jorden? Hur stöttar jag dem på ett sätt som samtidigt visar respekt för deras drömmar? Jag tänker så här: Det finns nästan alltid något i drömmen som går att utveckla. Alla kan exempelvis ingå i en familj, eftersom det finns många olika sätt att vara familj med varandra. Kanske kommer det inte bli aktuellt med äktenskap och egna barn – men då handlar det om att i undervisningen visa att det finns många möjligheter och vägar att gå. Att sådant som närhet, gemenskap och samhörighet byggs i många slags relationer.

När vi breddar synen på vad som är ett gott liv, hur olika familjer eller relationer ser ut och vad sex är för något ökar vi förutsättningarna för att fler kommer att kunna forma sitt liv på ett sätt som känns bra. Samma lärare fortsätter:

– Alla människor kan inte, eller vill inte, ha exempelvis samlag med någon. Ett sätt att göra sex mer tillgängligt är att utmana bilden av vad sex är och omfatta även sådant som smekningar, fantasier, närhet och onani – istället för att stirra sig blind på att samlag kan leda till graviditet, sjukdomar och övergrepp.

Alla människor har en grundläggande rättighet att få uttrycka sin sexualitet, men många lärare berättar att det i det dagliga mötet med eleverna ofta aktualiseras frågor om var, när och hur det är tillåtet att göra det. Att fokusera på ett friskperspektiv skulle kunna innebära att förmedla en tillåtande syn på sexualiteten i sig, men förklara varför exempelvis onani inte är tillåten i offentliga sammanhang som klassrummet. En lärare betonar vikten av att vara tydlig: ”Onanin är något som är ok. Det är platsen som är fel.”

En annan lärare utvecklar resonemanget:

– I min undervisning använder jag ibland orden *rätt* och *fel* och vi pratar om både regler och skyldigheter som gäller sexualiteten. Det är nödvändigt att formulera tydliga ramar för vad som är tillåtet och på vilket sätt. Just därför blir det extra viktigt att väga upp förmaningarna med samtal om sexualitetens möjligheter och ge kunskap om hur varje individ kan utforska sin egen sexualitet på ett positivt, säkert och ömsesidigt sätt.

STYRNING OCH LEDNING

Om skolans värdegrundsarbete ska kunna landa hos eleverna på ett likvärdigt sätt krävs styrning från rektors sida. För att öka kvaliteten på sex- och samlevnadsundervisningen bör rektor följa upp och utvärdera undervisningen regelbundet.⁶⁰

Detta kan vara en del i det övergripande systematiska kvalitetsarbetet. Rektor behöver lyfta dessa frågor och se till att personalen och eleverna är involverad i utvärdering och utveckling av undervisningen. Det kan handla om vilka metoder och arbetssätt som används, hur man dokumenterar sitt arbete eller vilken fortbildning som behövs i kollegiet.⁶¹ Vilka medarbetare har en god kompetens inom sex- och samlevnadsområdet och hur tas den kompetensen tillvara? Är skolans arbete med sex- och samlevnadsfrågor något som regelbundet lyfts i planeringen av undervisningen och i samband med kollegiala samtal – eller hur och när aktualiseras detta arbete? Det handlar i slutändan om att alla elever har rätt till en god och likvärdig sex- och samlevnadsundervisning, ett arbete som kräver överblick och styrning.

FLICKOR OCH POJKAR – ATT SE LIKHETER ISTÄLLET FÖR SKILLNADER

I kvalitetsgranskningen 1999 skrev Skolverket att skolpersonal bör vara försiktig med att kategorisera flickor och pojkar alltför mycket. Granskningen visade att en alltför stor tonvikt på skillnader mellan könen gjorde att kvaliteten på sex- och samlevnadsundervisningen sänktes. Det som flickor erbjöds, erbjöds inte pojkar och vice versa. Flickor kunde många gånger ses som offer och pojkar som förövare och i den diskussionen fick de också möta helt skilda budskap. Eleverna blev på det sättet inte sedda som individer utan kategoriserades som grupp.⁶²

Det förekommer att sex- och samlevnadsundervisningen genomförs i könsuppdelade grupper. Det kanske kan finnas tillfällen eller enstaka moment då en sådan uppdelning kan vara befogad, men då måste det finnas goda skäl till det. Denna uppdelning sker ibland av tradition eller oreflekterat. Läraren bör till exempel vara medveten om risker och negativa konsekvenser som detta medför, till exempel att transpersoner riskerar att exkluderas, att det inte behöver betyda att alla känner att de får komma till tals ändå eller att heteronormativiteten blir tydlig i grupperna.

---

60. "Min uppgift är att knyta ihop det" – om kvalitetsgranskningen av tre områden: mobbning och annan kränkande behandling, undervisningen om sexualitet och samlevnad samt tobak, alkohol och narkotika, Skolverket, 2001.

61. Skolverkets Allmänna råd med kommentarer. Systematiskt kvalitetsarbete – för skolväsendet, SKOLFS 2012:98, Skolverket, 2012.

62. Nationella kvalitetsgranskningar 1999: Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling: sex- och samlevnadsundervisningen: undervisningen om tobak, alkohol och andra droger, Skolverket, 2000.

Att istället bedriva sex- och samlevnadsundervisningen i helklass eller i mindre grupper kan vara ett sätt att visa eleverna att känslor, tankar och erfarenheter som har med kroppen, sexualitet, känslor och relationer att göra, inte behöver vara relaterade till kön. Det visar eleverna att sexualitets- och relationsfrågor angår alla, att samtal som berör detta inte behöver föras i könsuppdelade sammanhang och att sex och samlevnad i stor utsträckning är ett kunskapsämne, likt vilket annat som helst.

Normkritiskt perspektiv – att inte skapa utanförskap

Normkritiskt perspektiv är ett begrepp som använts alltmer under 2000-talet i litteratur, diskussioner och debatter om framför allt sexualitet och arbete med lika-behandling. Sedan 2006 har elever fått ett starkare skydd mot diskriminering och kränkande behandling.⁶³ Ett sätt att i praktiken arbeta för att uppnå intentionen med lagstiftningen är att aktivt sätta rådande normer i fokus – upptäcka, reflektera, analysera – och låta detta förhållningssätt genomsyra undervisningen.

I en social gemenskap, både i mindre grupper och i samhället i stort, finns det en mängd oskrivna och ofta outtalade regler och förväntningar. Dessa normer upplevs ofta vara bra och nödvändiga och syftar till att hålla ihop gruppen och få den att fungera, men ibland blir också normer begränsande och diskriminerande. Normer förändras ständigt och är ofta tids-, plats- och situationsbundna. De förväntningar som fanns på människor för 30 år sedan såg generellt annorlunda ut idag och de normer som gäller hemma kan ibland vara annorlunda än de som finns i kompisgruppen, i idrottslaget eller i formella arbetssammanhang. Individer kan också anpassa sig till olika normsystem i olika situationer.

Inom området kön, sexualitet och relationer finns flera begränsande normer. Förväntningarna på människor utifrån kön är tydliga. Klädsel, frisyrier, intressen, partnerval, studie- och yrkesval, hur en person agerar i olika situationer, vilket ansvar man borde ha i hemmet eller vilken musik man borde gilla – allt påverkas av förväntningar utifrån bland annat uppfattad könstillhörighet. Det som historiskt sett ansetts som maskulina egenskaper premieras i många situationer vilket gör att män och maskulinitet generellt ges högre status och oftare maktpositioner i samhället.

När det gäller sexualitet finns det flera normer som påverkar människors för-

---

63. 2006–2009 i barn- och elevskyddslagen (2006:67) och från 2009 i diskrimineringslagen (2008:567) och skollagen, 6 kap. (2010:800).

hållningssätt. Det finns förväntningar på med vem, hur ofta, på vilken plats, med hur många och på vilket sätt personer ska ha sex. Dessa normer kan vara starka och förväntningarna och handlingsutrymmet skiljer sig åt beroende på till exempel könstillhörighet.⁶⁴

Heteronormativitet handlar om allt det som bidrar till att en viss sorts heterosexuellt liv framstår som det mest åtråvärda och naturliga sättet att leva.⁶⁵ Det kan vara lagar, strukturer, förväntningar eller handlingar. I dagligt tal benämns detta ibland som *heteronormen* och den reproduceras ständigt på olika sätt i samhället, i medierna, vardagliga samtal, lagstiftning, vårdkontakter, i skolans undervisning, bemötande i kommersiella sammanhang etcetera. Normen är så vanlig att många människor upplever att den är svår att upptäcka, men den är förstås kännbar för personer som inte identifierar sig med den och tvingas förhålla sig till den.

Viljan att passa in är stark hos människor. Att bryta mot en norm får ibland konsekvenser, alltifrån osynliggörande, nedsättande blickar och verbala kränkningar till diskriminering och hatbrott. Det är i grunden en fråga om maktstrukturer och dess olika uttrycksformer. Ungdomar med funktionsnedsättningar uttrycker ibland att de önskar vara som ”alla andra”. Undervisningen kan stödja eleverna genom att stärka deras självkänsla och identitet – men ett normkritiskt arbete bidrar även till att utmana föreställningar om vilka som är ”alla andra” och varför vissa sätt att vara och leva anses mer eftersträvsvärda än andra. Det normkritiska arbetssättet kan förändra sätt att se på sexualitet, kön, familjer, kroppar och relationer och på så sätt ge fler människor rätten att känna att de duger och att deras sätt att leva är lika bra som någon annans.

RISK FÖR ETT ”VI OCH DOM”

Det har tidigare funnits tendenser att skilja till exempel hbt-frågorna⁶⁶ från den övriga sex- och samlevnadsundervisningen, som då enbart tar upp heterosexuella relationer.⁶⁷ I stället för att inkludera frågor om homo- och bisexualitet samt trans i alla moment, och skapa ett tilltal som inkluderar olika sexuella identiteter, har det skapats speciella tillfällen då frågorna berörts separat. Detta gör att hbt-frågorna

---

64. Bäckman, Maria, *Kön och känsla, Samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*, Makadam, 2003.

65. Ambjörnsson, Fanny, *Vad är queer?* Natur och kultur, 2006.

66. Frågor som rör homosexuella, bisexuella och transpersoner.

67. Knöfel Magnusson, Anna, ”När tystnaden tar över” i *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*, Myndigheten för skolutveckling, 2005.

lyfts fram som något avvikande och något att förhålla sig till. Det grundar sig ofta på en föreställning om att alla elever i klassrummet är heterosexuella och att man pratar om ”några andra individer” vilket bidrar till heteronormativiteten.

Det handlar om att omgivningen ska förstå, tolerera, acceptera och respektera den individ eller grupp som bryter mot gängse normer. Detta brukar kallas för ett toleranspedagogiskt förhållningssätt men risken är att det förstärker tankar om ett ”vi och dom”, en uppdelning mellan de ”normala” och de ”avvikande”.⁶⁸ Ett sådant förhållningssätt ger lätt den som följer normen en maktposition, ett tolkningsföreträde som skapar en obalans mellan de som följer och de som bryter mot normerna.⁶⁹ Den som lever upp till omgivningens förväntningar behöver sällan reflektera över sin egen position i normsystemet och vilken makt och vilka fördelar denna position kan ge.

Det går att vända på perspektiven och istället belysa vilka normer som påverkar och ibland begränsar våra liv. Det normkritiska arbetet fokuserar på det som tas för givet och därför sällan ifrågasätts. Fokus flyttas därmed från att förhålla sig till det avvikande till att belysa och analysera de generella förväntningar som finns på samhällsmedborgare och lyfta fram de konsekvenser som det kan leda till.⁷⁰

Ett normkritiskt sätt att se på funktionsnedsättningar kan innebära att undersöka på vilka sätt samhället och omgivningen begränsar människor. För människor som förflyttar sig med rullstol är exempelvis trottoarkanter ett hinder för fri rörlighet, på samma sätt som liten text är ett hinder för en individ som har svag syn. I relation till omgivningen kan dessa människor uppleva en funktionsnedsättning, men samma funktionsnedsättning kan avhjälpas med hjälp av ramper och talböcker. För individer med intellektuella funktionsnedsättningar kan livsvillkoren påverkas med hjälp av kognitiva hjälpmedel. Förändrade synsätt i samhället kring vem som är normal, vad som anses friskt och vilka egenskaper och förmågor som anses mest värdefulla och hur ett fullvärdigt liv ser ut skulle också göra förutsättningarna mer jämlika.

INTERSEKTIONALITET

Inga normer är helt isolerade från andra normer och de påverkar varandra i ett komplicerat samspel.⁷¹ Intersektionalitet är ett samhällsvetenskapligt begrepp som

---

68. *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*, 326:2009. Skolverket, 2009.

69. *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling*, Skolverket, 2001.

70. *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*, 326:2009. Skolverket, 2009.

71. *Nolltolerans mot diskriminering och kränkande behandling*, Skolverket, 2001.

innebär att situationer av förtryck som skapas i skärningspunkter för olika maktrelationer synliggörs.⁷² En person som uppfattas som kvinna påverkas inte bara av normer kring kön utan också av normer kring till exempel sexualitet, etnicitet och socioekonomisk bakgrund.⁷³ Etnicitet, funktionalitet⁷⁴, könstillhörighet, sexualitet, socioekonomisk bakgrund, ålder och religion eller annan trosuppfattning är exempel på olika faktorer som samverkar i olika sammanhang och påverkar en individs möjligheter, status och makt.

Utan en förståelse för att normstrukturer samexisterar och samverkar är det lätt att missa aspekter som begränsar människors livsvillkor. Ett exempel är att det sexuella handlingsutrymmet ser olika ut för män och kvinnor, men det ser också olika ut för människor med respektive utan en intellektuell funktionsnedsättning. Ungdomar med utvecklingsstörning omges exempelvis ibland av en starkare kontroll och uppmuntras i lägre utsträckning att utforska sin sexualitet. Den beroendesituation de befinner sig i kan få konsekvenser för sexualiteten. Ett annat exempel är att en persons funktionsnedsättning tycks kunna stå i vägen för en förståelse för att personen kan vara bi- eller homosexuell. Flera lärare upplever att förväntningarna på att eleverna ska vara heterosexuella är ännu större i särskolan än i andra skolformer.

– Det gäller synen hos både lärare, föräldrar och eleverna själva. Det är som att faktumet att eleverna kan vara homosexuella eller bisexuella är helt bortglömt.

Löfgren-Mårtenson visar i sin forskning att samkönade sexuella handlingar ofta tolkas som vänskap eller ”felriktade uttryck” som därför korrigeras.

Det kan leda till svårigheter att som ung, homosexuell person med utvecklingsstörning hitta sin sexuella identitet och att finna sociala kontaktytor för skapande av homosexuella relationer. Konsekvensen blir också att möjligheterna att experimentera och pröva sig fram sexuellt är mindre än för andra.⁷⁵

---

72. Elmeroth, Elisabeth (red.), *Normkritiska perspektiv – i skolans likabehandlingsarbete*, Studentlitteratur, 2012.

73. Hedlin, Maria, *Lilla genushäftet 2.0*, Linnéuniversitetet, 2010.

74. Ett begrepp som betecknar en persons funktionsförmåga.

75. Löfgren-Mårtenson, Lotta, *”Får jag lov?” Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

Enligt Skolverkets allmänna råd om arbetet mot diskriminering och kränkande behandling är det viktigt att personalen får tillfälle att samtala om diskrimineringsgrunderna och sina egna normer och föreställningar. I samtalet kan man synliggöra och reflektera över hur detta kan påverka förhållningssättet gentemot eleverna och den övriga personalgruppen och i förlängningen hela den pedagogiska verksamheten.⁷⁶

SEXUALSYN – VAD ÄR VETENSKAP, VAD ÄR VÄRDERINGAR?

Synen på sexualitet är präglad av samhällets lagar och normer, vilket blir särskilt tydligt i de olika handledningarna för skolans sexualundervisning, alla präglade av sin tid.

Hans Olsson, sakkunnig i sexualundervisning på RFSU, menar att ett samhälles lagar tillsammans med akademisk kunskap utgör en grund för synen på sexualitet samtidigt som alla individer bär på olika värderingar, även om de utgår från samma teoretiska bas.⁷⁷

– På samhällsnivå kan det finnas ett synsätt, som skiljer sig från det man personligen tycker, eller den uppfattning som finns i familjen, fotbollslaget, församlingen, partiet eller andra sammanhang man är en del av. Sex- och samlevnadsundervisningen är naturligtvis alltid fylld av värderingar och kan inte vara annat. Samtidigt behöver man ha koll på vad som är vetenskap och vad som är värderingar. Lärare behöver kunna skilja på kunskaper och åsikter, för att inte undervisningen ska bli godtycklig.

Men vad handlar sexualsyn om rent konkret? Det är ju frågor som rymmer mycket av både samhällets värderingar och normer liksom individernas värderingar. Hans Olsson fortsätter:

– Det kanske är så att vi värderar sex med en fast partner annorlunda än sex med en tillfällig partner. Att vi har idéer om hur många

---

76. *Skolverkets allmänna råd. Arbetet mot diskriminering och kränkande behandling*, SKOLF5 2012:10, Skolverket, 2012.

77. I *Den onaturliga naturen – Kunskapsmaterial om sexualitet och kön för lärare i naturkunskap och biologi på gymnasiet* finns en text om sexualsyn skriven av Hans Olsson, RFSU, 2012.

partner vi bör ha – samtidigt eller över en livsperiod. Ganska ofta är också partnerns kön avgörande. Vårt val av partner kan till exempel påverkas av socioekonomisk bakgrund, etnicitet, religiös tillhörighet, ålder, funktionalitet eller om personen passar in i maskulina och feminina normer. Här finns bland annat kopplingar till hedersproblematik där familjen kan sätta gränser för valet av partner beroende på ursprungsland, religion etcetera.

Styrdokumentet har flera skrivningar om sexualitet, kön, relationer, jämställdhet och normer. Lärare behöver reflektera kring sin egen sexualsyn och sina föreställningar innan dessa diskussioner sätts igång. Forskaren Maria Hedlin har bland annat visat att lärare oftare kan framföra könsstereotypa uttalanden när de lämnar den formella lärarrollen, till exempel när de blir privata, improviserar eller är skämtsamma utanför själva undervisningssituationen.⁷⁸

Om lärarens egen syn på sexualitet går emot den sexualsyn som utgår från lagstiftningen måste läraren alltid förhålla sig till det och vara professionell. Det som behandlas i skolan ska vara förenligt med bland annat skolans värdegrund, svensk diskrimineringslagstiftning, svensk abortlag och skolans arbete mot kränkande behandling.

” [...] föreställningar om en 'god' eller 'dålig' sexualitet sätter ramarna för de ungas förutsättningar. Omgivningens normativa förhållningssätt präglar sexualitetens uttryck på ett ännu mer tydligt sätt än för andra, eftersom de unga med utvecklingsstörning befinner sig i en mer markerad utsatthet och beroendeförhållande än icke-funktionshindrade.”⁷⁹

SEXUALISERING I DIGITALA MEDIER

En förändring som gått mycket snabbt och som kan påverka vår sexualsyn är användningen av digitala medier. Ungdomsstyrelsen har tagit fram en rapport som bygger på en studie bland personer i åldrarna 13–25 år och som visar på en viss

78. Hedlin, Maria, *Lilla genushäftet 2.0*, Linnéuniversitetet, 2010.

79. Löfgren-Mårtenson, Lotta, *”Får jag lov?” Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

sexuell utsatthet på internet för en del ungdomar. Bland skolelever i gymnasiet tredje år uppgav drygt fyra procent att de hade lagt ut eller skickat sexuella bilder av sig själva på internet eller via mobiltelefon de senaste tolv månaderna och det fanns inga skillnader mellan flickor och pojkar. Bland eleverna hade också tolv procent av de manliga och sexton procent av de kvinnliga eleverna någon gång visat sig nakna via en webbkamera. En del av dessa ungdomar känner sig inte utsatta utan är fullt medvetna om vad de gör och gör aktiva val, medan andra utsätts för kränkningar och det ger oönskade följder. Det framkom tydliga skillnader mellan gruppen unga heterosexuella och unga hbt-personer, där erfarenhet av sexuell exponering är betydligt större i den senare gruppen. Men rapporten konstaterar också att digitala medier är viktiga för många ungdomar i relationsskapande och kontakt med andra. Detta är extra tydligt för hbt-personer.⁸⁰

Ungdomsstyrelsen lyfter fram resonemang om sexualiseringen av det offentliga rummet. I stort sett all kultur som vänder sig till den breda ungdomsgruppen domineras av sexuella koder och symboler: press, musik, reklam, mode etcetera. Författarna till en av artiklarna i rapporten talar om en ”spill over-process” där porrindustrin tar fler och fler andelar av den populärkulturella marknaden och blir en mer eller mindre integrerad del av innehållet och bildspråket i medier som vänder sig till unga.⁸¹

Att hitta en balans mellan riskperspektiv och friskperspektiv är värdefullt i samtal med unga om internet. Samtalet måste spegla både möjligheterna och fördelarna likväl som risker som till exempel kränkningar och exponering på nätet. För ungdomar är internet ofta en integrerad del av deras liv där de umgås med sina vänner, söker information, spelar spel och flirtar. På internet finns det många sätt att utforska sin sexualitet och Internet står för de flesta för möjligheter snarare än risker. Löfgren-Mårtensson skriver att unga med intellektuella funktionsnedsättningar upplever internet som en särskilt positiv arena eftersom den, utöver att självbestämmandet och integriteten är större där, ger en möjlighet att presentera sig utifrån sina intressen och sin personlighet, istället för att bli betraktad utifrån sin funktionsnedsättning.⁸²

---

80. *Se mig. Unga om sex och internet*, 2009:9, Ungdomsstyrelsen, 2009.

81. Daneback, Kristian och Månsson, Sven-Axel, ”Kärlek och sexualitet på internet”, i *Se mig. Unga om sex och internet*, 2009:9 Ungdomsstyrelsen, 2009.

82. Löfgren-Mårtensson, Lotta, *Hur gör man? Om sex- och samlevnads kunskap i särskolan*, Argument förlag, 2009.

FÖRSLAG PÅ FRÅGEOMRÅDEN FÖR KOLLEGIALA SAMTAL

1. Hur ser normerna ut idag gällande sexualitet i relation till människor med utvecklingsstörning? Lever historiska synsätt kvar? Om vi associerar fritt kring "sexualitet och utvecklingsstörning", vilka ord kommer vi att tänka på? Vilka föreställningar finns som vi behöver vara medvetna om och aktivt arbeta med för att förändra?

2. Ovanstående texter beskriver hur normer i samhället kan påverka synen på och bemötandet i sexualitets- och relationsfrågor. Hur ser vår sex- och samlevnadsundervisning ut nu? Vilka normer återskapas den och vad behöver vi tänka annorlunda kring i undervisningen? Finns det kompetensutvecklingsbehov inom detta område för att kunna utforma en undervisning som har en balans mellan risk- och friskperspektiv och som är främjande för eleverna?

3. Hur arbetar vi med att medvetandegöra och motverka traditionella könsmönster i undervisningen? Finns det könsskillnader mellan hur pojkar/män respektive flickor/kvinnor blir sedda och bemötta i frågor som rör sexualitet, kroppen, lust, kärlek, känslor, familjebildning, partnerval och integritet?

4. I de inledande texterna beskrivs utmaningen med att hitta en balans mellan ansvar, tillåtelse och kontroll. Hur ger vi lärare eleverna möjlighet till självständighet och privatliv? Hur reagerar vi på incidenter på skolan, och har vi olika eller likartade tankar om hur eleverna borde bli bemötta i olika situationer?

5. Margareta Nordeman lyfter fram möjligheten att med hjälp av god, pedagogisk undervisning avhjälpa några av de problem eleverna kan uppleva på sexualitetsområdet. Kan du komma på några sådana exempel? Händer det att lärarna uppfattar elevernas sexualitet som problematisk?

6. På vilket sätt lyfter vi lärare upp frågor om sexualitet, jämställdhet och relationer i undervisningen? Vilka delar bör vi utveckla eller lägga till? Vad skulle vi kunna göra annorlunda? Vilka delar är integrerade i olika ämnen och vilka delar tar vi upp i särskilda sammanhang (till exempel vid temadagar eller i elevhälsans arbete)?

7. Vilka potentiella samarbeten med andra ämnen finns för att stärka helhetsbilden av kunskapsområdet jämställdhet, sexualitet och relationer? Förekommer samarbeten med andra ämnen idag? Vilka övriga samarbeten är möjliga och önskvärda och hur skapar vi förutsättningar för detta arbete?

8. Sexualitet och relationer omgärdas ofta av nyfikenhet. Att utgå från elevernas funderingar och möta dem där de är, är ett sätt att vrida perspektiven. Delaktighet i planeringen kan också bidra till att elevernas engagemang ökar. Hur ska vi göra för att eleverna ska vara delaktiga i planeringen av sex- och samlevnadsmomenten? Vilka arbetssätt kan vi använda för att möta deras intresse, nyfikenhet och frågor?

9. Vilken kompetens finns på skolan rörande sex- och samlevnadsmomenten och hur används och sprids den? Vilka generella eller individuella kompetensutvecklingsbehov finns rörande undervisning om kön, sexualitet, könsmönster, hbt och jämställdhet?

Fyra fördjupande texter

Under framtagandet av det här materialet har det i samtal med lärare och annan skolpersonal framkommit tankar och funderingar kring fyra, för sex- och samlevnadsundervisningen centrala, teman. Dessa är vänskap, personlig integritet och gränssättning, föräldraskap och kärlek. Följande texter kan läsas som exempel på ämnesövergripande projekt, men också fungera som utgångspunkter för samtal i arbetslagen om frågeställningar och utmaningar som är centrala i undervisningen. Genom lärarcitat ges exempel på hur arbetet i klassrummet kan utformas.

VÄNSKAP

Vänskap kan i undervisningen hamna i skymundan för området kärlek, trots att vänskapsrelationer för många är lika viktiga, starka och knepiga som kärleksrelationer. Olika ämnen kan bidra med olika ingångar. Språkundervisningen kan undersöka vänskapsrelationer i skönlitteratur, samhällsorienterande ämnen kan undersöka varför vänskap mellan en kille och en tjej av omgivningen ofta tolkas som kärlek, vad som kännetecknar en bra vän och hur gruppptryck kan skapa otrygga klimat i skolan. I idrott och hälsa kan eleverna undersöka vänners betydelse för hälsan och välbefinnandet.

Frågor om hur man skaffar kompisar är vanliga hos elever. En lärare menar att hon möter elever som är ledsna för att de känner sig ensamma, men som inte vet vad de ska göra för att ändra på situationen. Läraren förklarar att de arbetar med att ”definiera” relationer, som skillnaden på att vara vän och att vara kär, eller skillnaden mellan en vän och en bekant, och pratar om hur man underhåller en relation.

– Olika relationer har olika sociala koder. En arbetskamrat är du kanske inte så nära att du kramas när ni ses. En nära vän, däremot, kan förvänta sig att du ringer ibland, eller att du inte alltid ställer in om ni har bestämt att man ska träffas. Vi pratar om vad en bra relation innebär. Vad är en dålig relation? Hur vet man skillnaden? Jag använder ofta en scen ur en film för att komma in på samtal om hur man visar omtanke, är schysst och kan trösta någon. Det är värdefullt om eleverna lär sig att själva identifiera skillnaden mellan att vara vänner och att kanske bli utnyttjad eller behandlad taskigt.

I *Barn med behov av särskilt stöd* beskrivs att många människor med utvecklingsstörning ”kämpar med känslor av tillkortakommande, dålig självkänsla och farhågor om misslyckanden i skola, på arbetet och i samspelet med vänner och familj”.⁸³ Författarna framhåller att omgivningen inte speglar mindervärdeskänslor och upplevelser av att bli avvisad, utan istället väljer att se människor med en utvecklingsstörning som ständigt glada och godmodiga.

I samband med undervisning om relationer finns möjligheter att synliggöra att människor kan känna sig ensamma och utanför, och på så sätt bekräfta att det kan

---

83. *Barn med behov av särskilt stöd: grundbok i specialpedagogik*, red. Asmervik, Sverre; Ogden, Terje; Rygvold, Anne-Lise, Studentlitteratur, 2001.

kännas sorgligt och ledsamt att inte ha några vänner, inte få vara med på rasterna eller att andra är med en för att ”vara snäll”. Att undvika att tala om sådant som är svårt kan uppfattas av eleven som att upplevelsen och känslorna ifrågasätts.

I rapporten *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?* visar Skolverket att särskoleelevernas egna berättelser tyder på att de blir extra utsatta för diskriminering, trakasserier och kränkningar.

Somliga särskoleelever upplever ett dubbelt utanförskap. På många skolor är de både rumsligt och socialt isolerade från resten av eleverna på skolan. Den enda plats där alla elever möts är i matsalen, som för somliga särskoleelever kan upplevas som rena krigszonen och den plats där de ständigt måste vara på sin vakt mot trakasserier. Andra otrygga miljöer i skolan är korridorer, fritidshem och omklädningsrum samt bussar till och från en gymnasiesärskola.⁸⁴

För att undersöka hur eleverna upplever miljön på den egna skolan kan man arbeta med en trygghetskarta, säger en lärare.

– Jag använder en karta över skolan, eller fotografier som visar skolgården, toaletterna, gymnastiksalen. Hur är det att vara på de olika platserna? Var är det tryggt att vara? Vad är det dåligt att vara? Varför?

Att särskoleeleverna exkluderas av andra elever och att de på vissa skolor vistas i lokaler som är avgränsade från andra klasser kan bidra till svårigheter med att få vänner. Lärare nämner att det ibland är den fysiska miljön som är problemet. Även om det egna klassrummet är anpassat betyder inte det att alla skolans lokaler är det. Lärare tar också upp att den relation som några av eleverna har till assistenter och lärare tenderar att ersätta vänskapsrelationer till jämnåriga.

Vänskapsrelationer till vuxna kan vara värdefulla men har samtidigt brister. Exempelvis får assistenten betalt för sitt jobb och har ibland en omvårdande eller uppfostrande roll i relation till eleven. Att umgås mer med jämnåriga kan istället ge möjligheter att utvecklas genom lek och samspel. Miljöer med mindre styrning av vuxna kan också ge eleverna större möjligheter att öva på interaktion, att ta initiativ och att vara aktiva i relationer.

---

84. *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*, 326:2009. Skolverket, 2009.

Färre vänskapsrelationer och ett generellt större överbeskydd från vuxna kan göra att ungdomar med intellektuella funktionsnedsättningar inte får tillgång till den tysta kunskap om sexualitet, relationer och sexuell praktik som förmedlas genom kompisar och i sociala sammanhang som på fester. ”Eleverna lever ibland i en liten värld, de är ofta hemma och gör få saker på fritiden”, berättar en lärare som menar att personalen i skolan aktivt kan uppmuntra till sociala kontakter.

– Åk på kollo, var med i en fritidsverksamhet, gå på fest! Många av eleverna har rätt till en kontaktperson att göra saker med. Skolan kan ge information om det, och en knuff i rätt riktning. En del elever har föräldrar som av olika skäl har svårt att ta de här kontakterna.

Ett sätt att öka möjligheterna för eleverna att träffa vänner är genom att utmana normer som sätter gränser kring vänskap.

– Vänner träffas ofta eller sällan, man kan ha en vän på landet, ha kompisar man umgås med på nätet och vänner som man kanske bara gör en enda sak med, som spelar ett visst spel eller går ut med hunden tillsammans med. Det finns även föreställningar i samhället om att en person som inte har vänner är misslyckad. Måste det vara så?

Samtal kan syfta till att stärka eleverna i att det som verkar vara bra för andra inte alltid är bra för en själv. Kanske trivs man själv, eller föredrar någon enstaka vän framför flera stycken.

PERSONLIG INTEGRITET OCH GRÄNSSÄTTNING

I undervisningen måste eleverna få lära sig om gränser, integritet, sexualitet och samtycke för att bättre kunna hantera situationer i livet och minska risken för att bli utsatt eller utsätta någon annan för övergrepp. Det berörs i kurs-, ämnes- och ämnesområdesplanerna i till exempel i följande centrala innehåll: *Relationer, kärlek, sexualitet och integritet. Hur man gör egna val samt tar ansvar för sig själv och andra.*⁸⁵

Undervisning som handlar om kroppskänedom och känslor är en bra utgångspunkt för att hjälpa eleverna att bli medvetna om kroppens gränser och den egna viljan. En lärare talar med eleverna om att det finns osynliga gränser som inte går att se mellan människor.

– Hur märks det om de osynliga gränserna överskrids? För att kunna märka det behövs en upplevelse av den egna kroppen. Var tar min kropp slut någonstans? Hur nära får jag gå någon annan? Hur ofta, och när, passar det sig att krama någon? Det handlar om att resonera kring sin egen och andras integritet.

Att tala om ja- och nej-känslor är ett sätt att ge eleverna kunskap om sin egen vilja och ett språk för att uttrycka sina önskemål och behov. Hur känns det när jag vill något? Hur känns det när jag inte vill? Att öva på att säga och visa nej genom att uttala ordet högt och uttrycka det med kroppen kan vara ett sätt att stärka elevernas självförtroende. Sociala berättelser, dramaövningar och rollspel kan användas för att låta eleverna reflektera över och pröva olika sätt att agera.

Grunden i integritet och gränssättning är kunskap om att varje människa själv bestämmer över sin egen kropp, men en god självkänsla och insikter om att de egna känslorna är värdefulla är en förutsättning för att kunna agera utifrån det som känns bäst för en själv. Nordeman skriver om hur föräldrar, skola och lärare kan börja tidigt med att aktivt stärka självförtroendet hos barn och ungdomar. ”Genom att aktivt bekräfta den egna viljan och visa respekt för individuella behov ökar förmågan hos henne/honom att säga ifrån.”

En människa med funktionshinder har ofta blivit hanterad av många personer i olika vård- och omsorgssituationer och detta kan få till följd att det byggs in en känsla av att vara allas egendom. Beroende-

---

85. Centralt innehåll ur ämnesområdesplanen för *Natur och miljö*, gymnasiesärskolans individuella program. *Förordning om läroplan för gymnasiesärskolan*, SKOLFS 2013:148, Utbildningsdepartementet, 2013.

ställningen är en annan viktig faktor som gör att det kan vara svårt att hävda sin integritet. Därför behövs det en särskild lyhördhet från lärare, personal och anhöriga när det gäller respekten för den enskilde.⁸⁶

Ett sätt att visa respekt för elevens personliga sfär, kropp och integritet kan vara att be eleven att själv ta fram mössan, istället för att plocka upp den ur elevens ficka. När eleven får göra själv, eller ge tillåtelse åt någon annan, visar man att det finns sådant som var och en bestämmer över själv. Det kan bidra till att stärka uppfattningen av den egna kroppen, självkännetheten och förståelsen för mitt och ditt. Andra sätt kan vara att låta eleven bestämma över sin skrivbordsplats, inte ta i elevens kropp utan att först stämma av att det känns okej och låta eleven märka kroken, stolen och väskan med sitt namn. Sådant förtydligar det personliga utrymme som alla människor har rätt till. När gränserna mellan en själv och andra blir tydligare blir det lättare att uppfatta andras personliga gränser och att veta när någon överträder ens egna.

Undervisningen kan också handla om hur man uppfattar och förstår någon annans känslor, hur man tar reda på vad någon annan vill och vilka handlingar som är tillåtna och lagliga. Elever som tycker att det är svårt att leva sig in i en annan människas känslor, och som tenderar att alltid utgå från sig själv, behöver mycket övning för att förstå de grundläggande principerna för samspel och ömsesidighet. Vissa ungdomar har erfarenheter av att de ibland går över andras gränser och kan behöva erbjudas samtalsstöd för att hantera upplevelsen av de situationerna och hjälp för att lära sig att inte utsätta andra för kränkande handlingar.

Elever med utvecklingsstörning tillhör som tidigare nämnts en särskilt utsatt grupp, både när det gäller att bli utsatt för och utsätta andra för sexuella övergrepp. Undervisning om hur man sätter och förstår andras gränser, om sexualitet och om samtycke kan hjälpa eleverna att bättre förstå och kunna hantera situationer som kan uppstå. Olof Risberg är psykolog och psykoterapeut och har arbetat med ungdomar med intellektuella funktionsnedsättningar som har begått sexuella övergrepp. Han skriver:

Slutsatsen för mig är att den som inte alltid förstår och i hög utsträckning är beroende av en välvillig omgivning är enkel att utnyttja/kränka. Dessutom riskerar den som är annorlunda att delvis exklu-

---

86. Nordeman, Margareta, *När känslan tar över. Sexualitet, utvecklingsstörning, autism*, Carlssons, 2011.

deras från den sexuella arenan, trots sexuella behov och önskningar. Han eller hon löper då en såväl större som begriplig risk att tilltvinga sig det som många av oss ändå får uppleva. Det är viktigt att alla som kommer i kontakt med personer med utvecklingsstörning har en öppenhet inför de här aspekterna. Härigenom kanske vi kan bli bättre på att upptäcka att människor som inte alltid tydligt kan kommunicera eller förstå kan vara utsatta för, eller hamna i, svåra och farliga omständigheter. Vi måste också lägga ner mycket energi och resurser på upplysning och information direkt till de utvecklingsstörda för att på det sättet kanske kunna förebygga övergrepp. Vi måste ha en tillåtande hållning och berätta om att det finns varianter och olika sätt att uttrycka sin sexualitet, men också stötta barnen och ungdomarna i att utveckla en förståelse för vad som ändå kan vara fel.⁸⁷

Risberg framhåller även vikten av att omgivningen tar övergreppen på allvar och inte förminskar dessa.⁸⁸

Utan konkret kunskap om vilka handlingar som kallas för sexuella trakasserier eller sexuella övergrepp är det svårt att veta om man själv har blivit utsatt eller om man har utsatt någon. En lärare berättar att han utgår från ett samtal om samtycke, men säger att det är ett begrepp som kan vara svårt att begripa.

– Vad betyder samtycke? Samtycke betyder att båda personerna vill samma sak. Men om den ena är mycket yngre, har svårare att förstå saker eller av annan anledning är i underläge kallas det för ett övergrepp trots att båda vill. Hur en handling upplevs är alltid viktigt, men inte alltid avgörande för om händelsen räknas om ett övergrepp eller inte. Jag använder mig av dockor eller bilder som visar scener när jag konkretiserar vad ett sexuellt övergrepp är. Bilderna kompletteras med tankebubblor som skildrar hur personerna på bilderna tänker och känner. Vi tittar på en scen och sedan frågar jag: Är det samtycke nu? Då illustreras att en situation är ”rätt” om båda vill och ”fel” om bara en vill. Ofta pratar vi om sexuella övergrepp och fokuserar på att om det känns fel så har alla rätt att slippa. Men när

---

87. Olof Risberg, *Vem vill vara ihop med mig då? Om behandling, sexuella övergrepp och utvecklingsstörning*, Rädda Barnen, 2004.

87. Ibid

det kommer till vuxna som gör sexuella saker med barn spelar barnets känslor ingen roll – det är alltid både fel och brottsligt.

En annan lärare betonar på samma sätt behovet av tydlighet.

– Jag har kort med påståenden. Det står sådant som ”Man kan bli utsatt för ett övergrepp av någon man är kär i”, ”Man kan utsätta en person man är kär i för ett övergrepp”, ”Övergrepp måste inte ske med våld” och ”Man kan bli utsatt för ett övergrepp trots att man inte förstår vad som händer”. Vi formulerar situationer när detta kan ske. Eleverna kanske har en idé om vad som gäller för ett övergrepp men de har inte tänkt på att de kan ske också i andra sammanhang. Exempelvis är jag tydlig med att sexuella övergrepp förekommer mellan personer av samma och olika kön och av personer som är olika eller lika gamla.

Det är också meningsfullt att tala om *varför* människor väljer att göra sexuella saker med varandra. En lärare berättar att elever som saknar verktyg för att bedöma sociala situationer kan ha svårt att läsa av ett sexuellt sammanhang och riskerar därför att bli utnyttjade.

– Det behöver inte vara så att en elev har sex eller gör sexuella saker mot sin vilja. Samtycket kan finnas, men anledningen till att eleven går med på sex kan vara för att någon har sagt att man måste ha sex om man är ihop, eller för att de får något i utbyte. Vissa elever tror blint på saker de hör och blir därför lätta att övertala. Vi pratar mycket om *varför* man har sex och varför man inte ska ha det. Anledningar att ha sex kan vara: personen är upphetsad, det känns pirrigt och skönt i kroppen, det känns roligt, spännande och bra. Men ska personen ha sex för att den får en present? Mot betalning? Eller för att någon tjatar? Jag berättar att det inte är tillåtet att ge någon en present eller pengar i utbyte mot sex. Vi jobbar också med rollspel och tecknade situationer där eleverna får försöka leva sig in i hur man kan agera.

En annan lärare tar hjälp av en kollega för att spela upp en scen som eleverna får diskutera.

– Jag utgår från en situation, ungefär som denna: ”Martin och Jesper är ihop. Jesper säger till Martin att Martin ska hångla med honom och att han efteråt kommer att få Jespers nya tröja. Martin vill gärna ha tröjan. Vad tycker du att han ska göra?” Vi spelar först upp scenen för att levandegöra händelsen, sedan får eleverna diskutera. Är det okej att ge saker i utbyte mot hångel? Måste Martin göra som Jesper säger? Måste han vara ”snäll”? Hur ska han göra för att veta vad han själv vill? Jag vill att vi ska öva sådant som gör att de kan handla klokt och tro på sig själva.

” *Eleverna får röra sig i rummet och högt och tydligt säga 'ja!', gärna med stora kroppsörelser. För det mesta görs sådana övningar för att öva på nejsägande, men jag tror att det är lika självförtroendestärkande att hitta det där starka, leende ja:et i kroppen.”*

Lärare

FÖRÄLDRASKAP

Ungdomar med intellektuella funktionsnedsättningar möts av blandade budskap när det gäller föräldraskap. Å ena sidan finns det i samhället en stark förväntan på att människor ska vilja ha barn. Samtidigt finns det uppfattningar om att personer med utvecklingsstörning inte kan ta hand om barn och därför inte borde skaffa några. Hos skolpersonal och i familjer finns det ibland en oro för att en individ ska bli gravid eller göra någon gravid.

Uppfattningar om att människor med utvecklingsstörning inte skulle bli tillräckligt bra föräldrar internaliseras av ungdomarna själva. Löfgren-Mårtenson skriver att ungdomar hon möter är medvetna om omgivningens rädsla och att denna påverkar deras självbild.⁸⁹ Tanken på att man själv inte kommer att bli förälder kan också vara smärtsam eftersom det betyder att man inte har tillgång till det liv som många andra kommer att leva.

Undervisningen kan rymma samtal om hur det generellt är att vara förälder. Vad behöver ett barn? Vad behöver en förälder kunna? Vad behöver en person tänka på innan han eller hon skaffar ett barn? Varför vill vissa, och andra inte, ha barn i framtiden? Många ungdomar ställer frågor om vad som händer om en förälder inte kan ta hand om sitt barn, och om barnet skulle ärva ens egen funktionsnedsättning. För de ungdomar som har fått höra att de inte skulle klara av att vara föräldrar är det värdefullt att samtala om det och att hjälpa dem att hitta en egen uppfattning om vad de tror att det innebär att ha barn, vad de själva skulle vilja och hur de i framtiden ska ta ett sådant beslut.

När undervisning tar upp alla kvinnors rätt till abort och att själva få bestämma att de inte vill bli föräldrar riskerar man att glömma bort att det finns människor som kämpar för "rätten" att få föda barn och vara föräldrar. På samma sätt kan undervisningen uppmärksamma inte bara rätten att välja bort en social roll som "mamma" utan även att synliggöra de kvinnor som strävar efter att få tillgång till samma roll.⁹⁰ Givetvis gäller det även samtal om papproller och mäns drömmar om föräldraskap.

Traditionella kvinno- och mansroller knyts ofta till moderskap och faderskap. Att inte bli förälder innebär för en del att det blir svårare att identifiera sig med könsnormerna och ge upplevelser av att vara misslyckad eller inte räcka till. Normer om föräldraskap och familj behöver därför problematiseras i undervisningen.

Skolan kan också bidra till att sexualiteten blir en positiv och integrerad del av

---

89. Löfgren-Mårtenson, Lotta, *Hur gör man? Om sex- och samlevnadskunskap i särskolan*, Argument, 2009.

90. Barron, Karin, "Genus och funktionshinder" i *Genus och funktionshinder*, Studentlitteratur, 2011.

ungdomarnas liv och att de får kunskaper om lust, närhet och möjligheter att uttrycka sin sexualitet. På så sätt står den på egna ben och kan vara en tillgång i livet, utan att sammanblandas med reproduktion. Ett synsätt som särskiljer möjligheter att uppleva närhet och att känna lust från sexualitet med syfte att skaffa barn kan också göra att flera känner att sexualiteten berör dem själva.

KÄRLEK

Kärlek och relationer är ett område som lämpar sig bra för ett ämnesövergripande projekt. En lärare berättar om ett som de kallade ”Kärlekens alla sidor”. Inom ramen för det undersökte eleverna synen på kärlek genom historien och tittade på hur kärlek har uttryckts i konstverk, musik och berättelser. Hur det är att bli kär redovisades med en bildserie som berättade vad som händer i kroppen på en person som blir kär och elevernas egna kärleksdikter. Projektet utforskade också vilka normer det finns som begränsar kärleken. ”Eleverna resonerade kring att kärlek på film alltid illustreras med en kvinna och en man och att de är ungefär lika gamla. Stora ålderskillnader och kärlek mellan tre eller fyra personer, liksom samkönad kärlek, skildras mycket sällan”, berättar läraren. De inledde projektet genom att titta i tidningar och leta efter bilder som har med kärlek att göra.

– Det blev en slags associationsövning, fast vi tog bilder till hjälp. Varför tycker du att den bilden handlar om kärlek? Vad är det du tänker på då? Att det sällan finns några rätt eller fel i samtal kring samtal om kärlek gör att alla elever kan delta med sina tankar och åsikter. Vad är kärlek? Vad är bra med kärlek, och vad är dåligt? Är kärlek viktigt? Hur känns kärlek? Är det lätt att visa sin kärlek för någon? Varför kan det vara svårt?

Ämnet kärlek är stort och undervisningen kan synliggöra att vara kär i en kompis, en idol, avståndsförälskelser och kärlek till en eller flera personer samtidigt. Att vara förälskad, kär och att älska innebär många olika slags känslor. Är det skillnad på att älska glass och att älska en vän? Samtalen handlar ofta om olycklig kärlek, att längta, bli lämnad eller att lämna någon och om svartsjuka. Det kommer alltid frågor om hur man träffar en partner, berättar en lärare.

– Om man vill bli ihop med någon kan det vara smart att bli kär i någon som är relativt jämnårig och finns i ens omgivning. Möjligheten att kärleken är besvarad är mycket större än om de blir kär i en kändis eller en vuxen. Vi skriver listor på saker de kan göra, och ställen där de skulle kunna träffa någon. Eleverna får på så sätt tips på mönsterhandlingar, som att fråga om någon vill gå på bio eller säga att någon är fin, men det är samtidigt viktigt att utmana normerna kring hur något ska gå till. En elev har varit i en kärleksrelation länge med en person hon aldrig har träffat. De spelar Alfabet tillsammans

på nätet. Det handlar om att problematisera föreställningar om att kärlek måste innefatta vissa saker, som sex. Och belysa att fysisk närhet inte behöver omfatta kärlek. Kärlek och sex är heller inte viktigt för alla människor.

Lärare berättar att eleverna vill ha konkreta tips på vad folk gör på en dejt eller när de är tillsammans, hur man är en bra partner, bra sätt att göra slut på och hur de kan resonera om de exempelvis blir kär i sin kompis partner. Svar på sådana frågor kan eleverna exempelvis resonera sig fram till i grupper, eller diskutera utifrån en scen ur en film.

matte.se

Ons 30/4
LZA homba

KÄRLEK

Sex och samlevnad – en pusselbit i ämnesundervisningen

Den lärarledda sex- och samlevnadsundervisningen utgår ifrån styrdokumentet och är en naturlig del av kunskaps- och värdegrundsuppdraget. Det här stödmaterial utgår från grundsärskolans kursplaner, ämnesområdesplaner för de elever som läser inriktning träningskola, de gemensamma ämnena på gymnasiesärskolans nationella program samt ämnesområdesplanerna på de individuella programmen. Dessa är sorterade i sex block: Idrott, hälsa och motorik, Språk och kommunikation, Naturorienterande ämnen, Samhällsorienterande ämnen, Hem- och konsumentkunskap samt Estetisk verksamhet.

I särskolan ställs stora krav på individualisering. I samma klass går det ibland elever som har mycket olika förutsättningar och som läser enligt olika individanpassade upplägg. Skolverkets förhoppning är att denna struktur ska göra det lättare att se möjligheter att hitta upplägg som passar den egna gruppen. Syftet är också att visa på kontaktytorna mellan de olika kurserna, ämnena och ämnesområdena.

Inom respektive block presenteras kursernas koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer liksom det centrala innehållets möjligheter utifrån ett antal lärarperspektiv. Citat förekommer där lärare ger exempel på hur de konkret har arbetat. Dessa ska endast ses som exempel och som tänkbara ingångar till att i undervisningen lyfta perspektiv på kunskapsområdet jämställdhet, sexualitet och relationer.

KURS- OCH ÄMNESPLANERNAS STRUKTUR

För varje ämne finns en kursplan, ämnesplan eller ämnesområdesplan. För varje sådan anges centralt innehåll och kunskapskrav. *Syftet* är alltid ämnesspecifikt och anger vilka kunskaper eleverna ska få möjlighet att utveckla genom undervisningen. *Det centrala innehållet* anger det innehåll som ska behandlas i den aktuella kursen, ämnet eller ämnesområdet. Dessa innehållsdelar har alla olika mycket tyngd och ska uppfattas som byggstenar som kan kombineras på olika sätt. De kan med fördel kombineras med varandra och med innehåll från andra ämnen för att eleverna ska ges möjlighet till en kunskapsutveckling som är en helhet.⁹¹

---

91. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

INNEHÅLLETS KOPPLING TILL SEX OCH SAMLEVNAD

I det här stödmaterialet är respektive block indelat i två huvudrubriker: a) *ämnets koppling till jämställdhet, sexualitet och relationer* där fokus är på kurserna, ämnena och ämnesområdenas övergripande karaktär och syfte samt b) *det centrala innehållets möjligheter*. De centrala innehållen är hämtade från de kurser, ämnen och ämnesområden som omfattas av blocket. Till dessa finns exempel från lärare för att ge inspiration till olika ingångar som rör sexualitet, jämställdhet, könsmönster och relationer. De centrala innehållen är exempel på innehåll där det finns möjlighet att arbeta med kunskapsområdet men utgör ingen fullständig lista.

MILJ...

Språk och kommunikation

Omfattar *Kommunikation, Språk och kommunikation, Svenska, Svenska som andraspråk, Engelska* och *Modersmål* i särskolans olika stadier och inriktningar.

ÄMNESOMRÅDETS KOPPLING TILL JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER

Språk är människans främsta redskap för att tänka, kommunicera och lära. Genom språket utvecklar människor sin identitet, uttrycker känslor och tankar och förstår hur andra känner och tänker. Att ha ett rikt och varierat språk är betydelsefullt för att kunna förstå och verka i ett samhälle där kulturer, livsåskådningar, generationer och språk möts.⁹²

Det underlag som läraren har till sitt förfogande i språkundervisningen är omfattande och det finns åtskilligt material som berör kön, sexualitet, relationer, jämställdhet och andra grundläggande värden. Genom internet, film, konst och tidningar finns ett brett utbud av källor som är berättande, sammanfattande, förklarande, diskuterande och argumenterande och som kan beröra jämställdhet, sexualitet och relationer.

Genom undervisningen kan eleverna ges möjlighet att utveckla förmåga att använda skönlitteratur, andra typer av texter och film som en källa till självinsikt och förståelse för andra människors erfarenheter, livsvillkor, tankar och föreställningsvärldar.⁹³

Detta kan utmana elevernas tankesätt och öppna för nya perspektiv. Processer, där synen på till exempel jämställdhet, sexualitet och relationer vidgas och utvecklas, kan ta tid. De normer som finns omkring oss är ofta etablerade och svåra att stå emot. Förändringen sker ofta inifrån och genom läsning och boksamtal ställs ibland föreställningar på sin spets.

Att läsa, analysera och problematisera texter som är en del av elevernas vardag, som lätttexter, dialoger i tv-serier, bloggar och uppmärksammade böcker, kan vara ett lämpligt inslag i undervisningen. Engelskspråkig populärkultur kan diskuteras utifrån ett köns- och sexualitetsperspektiv, som hur kärleksrelationer skildras i

---

92. *Förordning om läroplan för grundskolan*, SKOLFS 2010:255, Utbildningsdepartementet, 2010.

93. Se syftesformuleringen, kursplanen i Svenska, gymnasieskolan. *Förordning om läroplan för gymnasieskolan*, SKOLFS 2013:148, Utbildningsdepartementet, 2013.

amerikanska tv-serier, hur sexualitet uttrycks i romantiska filmer och actionfilmer samt könsmonster i datorspel som eleverna spelar. Arbetet med jämställdhet, sexualitet och relationer kan även integreras i de delar av språkundervisningen som handlar om egen produktion av text.

Genom att bredda synen på litteraturhistoria, ta in litteratur från olika kulturer och tider samt arbeta gemensamt över språkämnesgränserna lyfts fler perspektiv på kärlek, jämställdhet, sexualitet och relationer. Detta bör ge ytterligare reflektioner och större förståelse kring dessa frågor och också bidra till igenkänning och stärkt identitet hos de elever som har erfarenheter av att leva på olika platser, både inom och utanför Sverige.

Kunskapsområdet kommunikation kan även innehålla samtal om hur man söker information, stöd och hjälp. Att hitta åldersanpassade och relevanta svar på frågor som rör kroppen och sexualitet är svårt, inte minst på internet. Att utveckla en förmåga att söka information från olika källor och att kritiskt granska dessa ger eleverna möjlighet att öka sin delaktighet och självständighet i det som rör den egna personen. Att hitta till skolans skolsköterska och kurator, eller till ungdomsmottagningen och olika gruppverksamheter, ökar sannolikt känslan av trygghet och ger insikter om vilket slags stöd som finns att få.

DET CENTRALA INNEHÅLLET S MÖJLIGHETER

Nedan följer några exempel på skrivningar i det centrala innehållet som kan kopplas till kön, sexualitet, jämställdhet och relationer. I Svenska och Svenska som andraspråk finns många likvärdiga formuleringar.

Bok- och bildsamtal. Berättande texter och poetiska texter för barn och unga: rim, ramsor, sånger, bilderböcker, kapitelböcker, lyrik, dramatik, sagor och myter. (Kommunikation, årskurs 1–9)

Berättande texter och poetiska texter för barn: rim, ramsor, sånger, bilderböcker, kapitelböcker, lyrik, dramatik, sagor och myter. (Svenska, årskurs 1–6)

Berättande texter och poetiska texter för barn: rim, ramsor, sånger och skönlitteratur från områden där modersmålet talas. (Modersmål, årskurs 1–6)

Berättande texter och poetiska texter för barn och unga: skönlitteratur, lyrik, dramatik, sagor och myter. (Svenska, årskurs 7–9)

Berättelser och litteratur från Sverige och andra delar av världen. (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

Det finns goda möjligheter att fylla innehållet i språkämnen med teman som har med jämställdhet, sexualitet och relationer att göra. Samtal om könsmönster, skildringar av kärlek och relationer och synen på sexualitet på olika platser på jorden är ämnen som eleverna kan identifiera sig med, engagera sig i och som kan utgöra en naturlig del av underlaget.

Skönlitteratur kan vara en bra utgångspunkt för att fördjupa samtal och hitta öppningar för nya perspektiv kring sexualitet och relationer. Genom en öppen läsning och i samtal med klasskamraterna kan eleven förstå sig själv på ett nytt sätt men också ta del av hur andra har tolkat en text och därigenom få insikt om att människor ibland uppfattar samma situation på olika vis. Fiktionen kan ge utrymme för distans till den egna verkligheten och göra det möjligt att tala om komplicerade frågor som ligger nära eleven, utan att denna behöver lämna ut sig själv. En ökad förståelse för andra människors livsvillkor, och att genom litteraturen ha tagit del av andras livsöden, kan vara till nytta i det verkliga livet.⁹⁴

Lärare beskriver att det ibland är svårt att föra samtal med eleverna om vad de vill och drömmer om: om de skulle vilja vara tillsammans med någon, om de vill ha barn när de är vuxna eller vad de önskar sig i framtiden. För att kunna göra val i livet behöver man ha möjlighet att sätta sig in i hur valen skulle påverka ens liv och hur det skulle kunna kännas att göra olika saker, något som kan vara svårt för elever med svårigheter att föreställa sig saker. Det som hos vissa ungdomar uppfattas som en brist på intresse eller passivitet kanske ibland hänger samman med en svårighet att föreställa sig sådant man inte själv har erfarenheter av. En lärare beskriver hur hon tänker kring möjligheter i undervisningen:

– Det är inte konstigt att man inte har någon motivation att välja eller testa sådant man inte kan skapa sig inre bilder av. Läsning av skönlitteratur och dikter är fantastiska på så sätt att de kan skildra olika scenarion och ge eleverna möjlighet att leva sig in i hur olika alternativ skulle kunna upplevas. Vissa av mina elever är bestämda med att de vill bo kvar hemma även som vuxna, men öppnar sig för andra möjligheter när vi har läst och samtalat om hur det skulle kunna vara att bo själv eller på ett gruppboende. Skildringar av vänskap kan på samma sätt öppna dörrarna till drömmar om vad som skulle kunna vara fint med att ha en vän.

---

94. *Undervisning i sex och samlevnad – ett idématerial*, Anita Wallin, Viktoria Bengtsdotter Katz, Magnus Hermansson Adler, Olle Katz, Florentina Lustig och Eva West, Göteborgs universitet, 2012.

Ord, begrepp och symboler för att kommunicera och samspela med andra.
(Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

Skillnader mellan formellt och informellt språkbruk. Ords och begrepps nyanser och värdeladdning. (Svenska, gymnasiesärskolans nationella program)

Eleverna ska få möjlighet att utveckla och fördjupa sin ord- och begreppsförståelse på svenska, engelska och eventuellt modersmål. I sex- och samlevnadsundervisningen förekommer många ord som kan behöva förklaras. Det kan i grupperna finnas stora skillnader gällande vilka ord eleverna förstår. En pedagog berättar att hon lägger mycket tid på att arbeta med ordförståelse.

– Jag brukar utgå från en filmsnutt eller en text och sedan skriva upp ord som förekommer, till exempel ordet samlag. Vad är samlag? Vi skriver upp alla synonymer och pratar om dem. Det är lätt att vilsledas och tro att eleverna kan mer än de kan eftersom de ofta kan själva orden – det är betydelsen och innebörden vi behöver prata om. Det har visat sig att elever tänkt att ordet samlag betyder ”att spela på samma lag”. Ordet ”våldtagen” kan ha förståtts som ”tagen i hårt”. Innan jag vet att vi har samma förståelse för orden är det svårt att veta att vi talar om samma sker.

Att arbeta med ordförståelse genom att låta klassen skapa en ordbok för sexualitet, kroppen och relationer, är en metod en lärare beskriver. ”När ord dyker upp i undervisningen – som snippa, knulla, partnerskap, funktionsfullkomlighet, orre eller hångra – gör vi ett ark med ordet, en förklaring av ordets innebörd och en eller flera bilder som beskriver på vilket sätt ordet används.” Ordboken står framme i klassrummet så att eleverna har möjlighet att slå upp ett ord om de funderar på vad det betyder. När ett ord dyker upp i ett nytt sammanhang kan läraren ta fram arket ur pärmen och tala om det.

En annan lärare talar om att eftersträva förståelse genom att plocka isär språkliga uttryck i mindre delar.

– Uttrycket ”sexuella handlingar”, till exempel, kan vara svårt att förstå. Det är bättre att göra en lista på handlingar som kan vara sexuella, som smekningar, kyssar, samlag och oralsex. ”Känslor” är också ett brett ord som kan vara svårt att ta till sig. ”Vad har du för känslor

idag?” Det kan vara lättare att svara på den här frågan: ”Känner du dig glad, ledsen, arg, nyfiken eller på något annat sätt idag?”

Att samtala om ord som har med sexualitet, kroppen och relationer att göra är ett sätt att kommunicera till eleverna att det här är ämnen som är möjliga att tala om. Att skriva upp ord på tavlan kan fungera avdramatiserande och ge eleverna tillgång till ett språk de kanske inte hade tidigare. När man börjar arbeta med sex och samlevnad kan man inse att bilddatabaserna i de kommunikationsverktyg som eleverna använder bara innehåller ett begränsat antal bilder för kropp och sexualitet. Att utöka med fler bilder gör det möjligt för eleverna att föra samtal om fler ämnen och ger dem ett bredare språk för frågor som har med sexualitet att göra.

En lärare berättar att han brukar skriva olika ord för könsorganen på tavlan och föra samtal om ordens laddning och om de passar olika bra i olika sammanhang.

– Jag vill göra eleverna medvetna om att olika personer kan vara bekväma med olika ord. Om eleverna uttrycker att orden är pinsamma, dåliga eller äckliga så pratar vi om det. Varför känner de så? Finns det ord som känns bättre? Vissa ord kan användas dagligen i skolan, men vara förbjudna att säga exempelvis hemma. Hur känns det när det är så?

Att vuxna och barn upplever att ord har olika laddning visar att olika språk passerar i olika grupper och det kan vara ett sätt att föra in eleverna på ett mer generellt samtal om att slang och olika uttryck kan markera grupptillhörighet och hänga samman med sådant som ålder, platsen man bor på, kön, etnicitet och socioekonomisk bakgrund.

– Eleverna kan själva säga att ”det ordet får man inte använda”, antagligen för att de har hört vuxna säga så. Då brukar vi prata om varför man inte får det. När är ordet okej att använda? Ord som blatte eller bög är ord som både markerar samhörighet inom en grupp som använder ordet, vara beskrivande samt användas på ett nedsättande sätt. Jag försöker hjälpa eleverna att skilja på ordförståelse och språkanvändning. Kränkningar är aldrig okej – men det beror på att uttrycket används för att såra, inte för att ordet i sig är ett förbjudet ord.

Att studera ord och uttryck kan vara ett sätt att få syn på den syn på jämställdhet, sexualitet och relationer som finns i samhället.

– När de undersöker vilka ord som används nedsättande – som hora, blatte, bög, miffo och cp – får de en god bild av vilka normer som är starka. Det är ovanligt att man hör orden *hetero* eller *funktionsduglig* som skällsord. Det illustrerar vilka grupper i samhället som hör till normen och vilka som inte gör det. Uttrycket ”motsatt kön” uttrycker en uppfattning om att män och kvinnor förväntas vara inte bara olika utan förhålla sig till varandra som motsatser. Att det kvinnliga har lägre status syns i uttryck som ”att gråta som en tjej”, ”spela som en kärring” eller ”tjejköra bilen”. På engelska finns det många ord som används nedsättande men som är en del av en etablerad musik-kultur.

En ökad språkmedvetenhet hos eleverna kan handla om att få kunskaper om hur språket anpassas av både användare och mottagare, olika tillfällen och situationer, men också att språk kan bidra till att befästa och förstärka diskriminerande normer i samhället. Samtal om ord som slidkrans, mödomshinna, queer, oskuld och hen kan också omfatta kunskap om varför orden har uppkommit, hur de används och vilka konsekvenser det har fått. Att undersöka könsneutrala och könsmarkerande ord som brandman, sjuksköterska, damfotboll, flickvän, partner och hen kan vara ett sätt att prata om språkets möjligheter och begränsningar.

Familjeliv och vardag i delar av världen där det engelska språket används. (Engelska, årskurs 1–6)

Människors livsvillkor, familjeliv och vardag i delar av världen där det engelska språket används. (Engelska, årskurs 7–9)

Barn och ungdomars vardagsliv i områden där modersmålet talas i jämförelse med vardagsliv i Sverige. (Modersmål, årskurs 7–9)

Seder, bruk och traditioner i områden där modersmålet talas. (Modersmål, årskurs 7–9)

Vardagsliv, levnadssätt och sociala förhållanden i olika sammanhang och områden där engelska används. Engelska språkets utbredning i världen. (Engelska, gymnasiesärskolan)

I anslutning till dessa centrala innehåll kan eleverna få jämföra livsvillkor, kulturella företeelser, familjeliv och vardag på olika platser i världen. I samtal kan eleverna

utforska likheter och skillnader som de upptäcker och på så sätt få ökade möjligheter till kommunikation med andra människor och chanser att lära känna andra kulturer och samhällen.

Hur är synen på relationer, familjebildning, kärlek, sex före äktenskapet, dejtande, skilsmässa och sexualundervisning på olika platser? Hur ser till exempel lagarna ut för samkönade relationer? Hur bildar människor familj? På vilka sätt är samhället jämställt? Tv-serier, skönlitteratur, bloggar och lätttexter kan vara underlag för att studera livsvillkoren i olika kulturer och länder. Att följa nyhetsrapporteringen på en tidningssajt är ett sätt att få inblick i aktuella samhällsfrågor. Samtalen kan också utgå från en dokumentär om arrangerade äktenskap eller en film om hbt-personers villkor i USA. Att jämföra abortlagstiftning, utsatthet för sexuellt våld eller kvinnors och mäns inkomst i olika länder kan vara andra sätt att undersöka människors livsvillkor. Att titta på bilder på människor och situationer är ett ytterligare sätt att medvetandegöra en bredd av utseenden, sätt att fira högtider, möjligheter att uttrycka känslor eller sätt att vara familj på.

En lärare låter eleverna maila eller prata interaktivt med ungdomar i andra länder via webben.

– En del av uppgiften är att låta eleverna försöka komma på sätt att komma i kontakt med någon i ett annat land. I vissa fall har vi haft kontakt med en syskonklass som arbetat på samma sätt som vi. Tanken är att eleverna i samtal med andra ungdomar ska få öva sig på att kommunicera, men också att ta reda på så mycket som möjligt om hur det är att vara ung på andra ställen på jorden. Hur är det att använda skoluniform? Är det okej att ha en flickvän eller pojkvän? Pratar ungdomarna med varandra om känslor?

Läraren säger att han tycker att det är bra att informationen kommer från andra ungdomar.

– Det är lättare att ta till sig en berättelse från en jämnårig än vad det är att ta till sig statistik. Elevernas intervjuer visar också att det finns många olika sätt att se på könsmönster, kärlek och sexualitet. Precis som i Sverige är det svårt att tala om en sexualsyn som gäller alla. I alla länder finns det människor som tänker och känner olika.

På en annan skola har eleverna jämfört sexualupplysningsböcker från olika länder.

Läraren menar att samtalen blev lyckade eftersom eleverna själva kom in på vad de vill få lära sig och varför de anser att de har rätt till det. I samband med det kan eleverna få studera ord och uttryck för kärlek, lust och sexualitet på de olika språken. Vilka ord för könen är vanliga på engelska eller ens modersmål? Finns det skillnader gällande hur tjejer och killar beskrivs? Vilka slags bilder används i böckerna?

Grundläggande kommunikativa mönster och strukturer: turtagning, hur man initierar, upprätthåller och avslutar samspel eller samtal. (Kommunikation, årskurs 1–9)

Kommunikations- och samtalsregler. Turtagning, talutrymme, kroppsspråk och mimik. (Svenska, årskurs 1–6)

Muntlig kommunikation. Hur man samspelar i en dialog, formulerar och bemöter argument samt sammanfattar huvuddragen i vad som sagts. (Svenska, gymnasieskolan)

Samspelets olika faser: initiera, upprätthålla och avsluta. (Språk och kommunikation, gymnasieskolan individuella program)

Kommunikation för olika syften och i olika sammanhang, till exempel för att skapa kontakt, uttrycka önskemål och svara. (Språk och kommunikation, gymnasieskolan individuella program)

De outtalade regler som styr samspel mellan människor är svåra att både förklara och förstå. I många sociala situationer förväntas människor ha förmåga att tolka subtila signaler som en blick, ett ord, en min eller en gest och sedan kunna sätta in den i ett sammanhang. Om två människor interagerar med varandra behöver den andra personen, utifrån sin tolkning av situationen, ge en respons som dessutom ska kunna förstås. För att det här ska vara möjligt behöver människor dela koder för vad olika signaler innebär, kunna vara inkännande och både kunna meddela sig och lyssna på varandra.

Att kunna kommunicera med andra innebär däremot inte att man måste behärska talat språk. Kommunikation är, utöver språk och tal, även kroppsrörelser, mimik, ögonkontakt och icke-verbala aspekter av talet.⁹⁵ Anne-Lise Rygvold beskriver hur svårigheter att förstå sociala regler eller att upprätthålla en dialog kan få konsekvenser för eleven.

---

95. Rygvold, Anne-Lise, "Språk- och talstörningar", i *Barn med behov av särskilt stöd: grundbok i specialpedagogik*, red. Asmervik, Sverre; Ogden, Terje; Rygvold, Anne-Lise, Studentlitteratur, 2001.

Att föra ett samtal med någon försvåras om barnet inte klarar av att turas om att prata, om det har svårt att ta lyssnarens perspektiv eller att underhålla dialogen genom att ställa frågor. Om sådant som situation, gester, tonfall och yttranden uppfattas konkret, blir det också svårt för barnet att förstå hela kommunikationssituationen. Barn som har problem med att förstå språkets sociala regler uppfattas ofta som svåra att prata med, vilket gör att de får svårt att få vänner och att hantera sociala situationer.⁹⁶

Ett sätt att göra samverkan lättare är att bryta upp den komplexa kedjan av signaler och tecken i mindre, och enklare, enheter. Klapplekar, ramsor och sånglekar kan innehålla element som att få ögonkontakt, klappa i takt eller turas om. En lärare berättar hur de medvetandegör vedertagna signaler och känslouttryck genom att leka charader eller hälsningslekar.

– På lapparna finns det grimaser som uttrycker känslor, som att se *glad*, *rädd* eller *ledsen* ut, men också uppmaningar att se *frågande*, *uppmuntrande*, eller *intresserad* ut. Andra uppmaningar kan handla om att rycka på axlarna, skaka på huvudet eller smyga. En annan övning går ut på att eleverna får röra sig i rummet och gå fram till varandra och hälsa. När de möter någon ska de först få ögonkontakt med varandra, sedan le och sedan säga hej.

En lärare berättar om en tecknad trappa som används för att illustrera hur flera avgränsade handlingar tillsammans utgör en social händelse.

– Exempelvis består situationen att ”dansa med någon på en fest” av en rad mindre, enskilda handlingar som att gå fram till personen, hälsa, fråga om personen vill dansa och vänta på ett jakande svar, gå ut på dansgolvet tillsammans, hålla om varandra, röra sig till musiken och sluta dansa när sången är slut. I kommunikationsundervisningen kan respektive trappsteg övas för sig och färdigheter som att lära känna en ny person, få en kompis och visa att man gillar någon utvecklas. Trappan kan iscensättas med rollspel och dramatiseringar.

---

96. Ibid.

I många sociala situationer använder människor sig av mönstermeningar och mönsterhandlingar. Exempel på språkliga mönsteruttryck är hur människor hälsar, säger adjö, tackar för maten eller ger någon en komplimang. Kommunikativa funktioner som kan vara stärkande att hantera är hur man frågar någon något, möjligheter att förmedla ett behov eller sätt att uttrycka social närhet genom att exempelvis säga ”jag längtar efter dig”. Mönsterhandlingar används inte minst i början av en relation när människor försöker lära känna varandra. En lärare berättar om möjligheter att öva på dessa situationer.

– Jag låter eleverna sitta i olika rum och ringa till varandra. Uppdraget är att småprata lite, fråga om den andra vill göra något i helgen och bestämma vad. Att situationen är så verklighetstrogen som möjligt, genom att vi faktiskt ringer till varandra, brukar vara uppskattat – så länge man är tydlig med att det är en övning så att ingen tror att det är på riktigt. Att ge någon beröm och att säga tack är en annan mönsterhandling som vi övar på. Att öva på att flörta i klassrummet tror jag skulle bli lite pinsamt, men vi sammanställer en lista på sätt som människor kan flörta på och skapar en film eller en animation utifrån den. Syftet med undervisningen är att eleverna ska lära sig ett funktionellt sätt att kommunicera, det vill säga kunna överföra sin önskan – att bjuda någon på fika – till en rad handlingar och uttryck som har förutsättningar att leda fram till det. Därför är jag som lärare aktiv: jag berömmar dem när de hittar bra sätt att uttrycka sig och kommer med förslag på uttryckssätt som de kan testa.

Läraren förtydligar att liknande övningar kan göras på både svenska, engelska och modersmål. Eftersom eleverna kan tycka att det är svårt att komma på något att prata om får de förbereda sig innan genom att komma på saker som de är nyfikna på hos varandra. Läraren menar att övningen är ett sätt att skapa förutsättningar för eleverna att vara aktiva och ta initiativ, men övar också förmågan att lyssna in den andra, ställa följdfrågor och turas om att prata. Det handlar också om att resonera om vilka frågor som anses som lämpliga eller inte – vad ska man prata om på en träff? En färdighet som eleverna snabbt utvecklar är att identifiera ”isbergsutalanden”.

– Toppen på ett isberg är något en person säger och som kan föra samtalet vidare, om man bara kommer på rätt följdfrågor. Om jag

berättar att jag var på bio i helgen kan du fråga vilken film, jag kan berätta om den och sedan pratar vi om otrohet – som var temat i filmen – för att sedan kanske komma in på våra egna tankar om ämnet. Att kunna få syn på isbergstopparna är en bra färdighet som också utvecklar förmågan att vara närvarande och en bra lyssnare.

Förmåga att kommunicera genom digitala kommunikationsverktyg gör det möjligt att uppleva friheten i att ta kontakt med andra och bemöta kontaktförsök. Att kunna kommunicera med vänner, familj och partner med hjälp av mobilen eller datorn kan bidra till självständighet och möjligheten att ha privata relationer. Ett sätt att underlätta kommunikation via sms kan vara att sammanställa förslag på saker som kan skrivas i ett meddelande till en kompis.

Att exempelvis kunna sms:a med personer som eleven inte träffar fysiskt i skolan eller på fritiden skulle kunna bredda dennes kontaktnät. I projektet ”Messa med symboler” deltog människor med olika typer av intellektuella funktionsnedsättningar som påverkar förmågan att göra sig förstådd samt förmågan att förstå skriftlig kommunikation. De upplevde det som positivt att genom ”symbol-sms” få möjlighet att ta kontakt med människor som de inte kunnat kommunicera med tidigare. Möjligheten att använda bilder och symboler gav deltagarna tillgång till ett bredare språk och nya möjligheter att göra sig förstådda, något som i projektet lyftes fram som självförtroendestärkande.⁹⁷ I flera skrivningar i det centrala innehållet lyfts digitala kommunikationsverktyg fram och visar på möjligheten att utforska hur sms och sociala medier kan användas för att främja sociala relationer.

” Språket är avgörande för samspel och kontakter med andra, det är centralt för utvecklingen av en identitet och självkänsla. Att äga ett språk och kunna använda det är med andra ord en integrerad del av människans totala funktions-sätt – avgörande för social, kognitiv och emotionell utveckling.⁹⁸

97. Buchholz, Margret och Mattson Müller, Ingrid, *Messa med symboler. Möjligheter för personer med kommunikativa och kognitiva svårigheter att använda sms*, Hjälpmedelsinstitutet, 2010.

98. Rygvold, Anne-Lise, ”Språk- och talstörningar”, i *Barn med behov av särskilt stöd: grundbok i specialpedagogik*, red. Asmervik, Sverre; Ogden, Terje; Rygvold, Anne-Lise, Studentlitteratur, 2001.

Känslor, hur de kan uttryckas och tolkas. (Kommunikation, årskurs 1-9)

Tolka kommunikativa uttryck, till exempel kroppsspråk, tecken eller tal. (Kommunikation, årskurs 1-9)

Kommunikation för olika syften. Lyssna, svara, fråga, berätta samt uttrycka önskemål och känslor. (Svenska, årskurs 1-6)

Ord, begrepp och kroppsspråk som används för att uttrycka känslor, kunskaper och åsikter. (Svenska, årskurs 1-6)

Samtal om egna tankar och upplevelser. (Engelska, årskurs 7-9)

Kommunikation om känslor. Hur känslor kan uttryckas, beskrivas och tolkas. (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

Tolkning av olika kommunikativa uttryck. (Språk och kommunikation, gymnasiesärskolans individuella program)

Utifrån dessa centrala innehåll ska undervisningen lyfta hur känslor uttrycks och hur man kan förstå hur någon annan känner. Sådana förmågor är grundläggande för ömsesidiga relationer.

I undervisningen kan eleverna få tillgång till ett språk för att beskriva känslor, upplevelser och önskningar genom att tala om känslord, öva på att formulera sig och läsa skildringar av känslor. Förmågan att uttrycka sin vilja kan förstärka uppfattningen av den egna identiteten, självkänslan och ge större möjlighet till självbestämmande. Det kan ge insikter om att de kan påverka sin tillvaro genom att agera utifrån den egna viljan och önskemålen, men också förståelse för att människor kan känna och vilja på olika sätt.

När man sätter ord på känslor, föreställningar och händelser blir de tydligare och konkretare. När man till exempel berättar om vad man är rädd för börjar man redan få lite kontroll över rädslan. Man lägger den så att säga på bordet. Man gör andra delaktiga i ens skräckfyllda föreställningar så att de kan vara med och titta på dem och ställa frågor om dem. Språket hjälper till att ordna tankar och känslor så att de går att dela med andra. Därför är det så viktigt att stödja barnets språkliga utveckling när det gäller känslomässiga och sociala ämnen.⁹⁹

---

99. Vibeke Fleischer, Anne, *Sett med barns ögon – att förstå sig själv och andra*, Studentlitteratur, 2010.

Känslor kan utforskas med hjälp av bilder, film, drama, musik, dans och rörelse, men också genom att eleverna själva skriver dikter, berättelser eller dagbok. Eleverna kan öva på att uttrycka känslor med ord genom att författa egna kärleksdikter, undersöka låttexter eller jämföra uttryck för lust eller kärlek på olika språk.

En lärare använder fotografier ur elevens vardag i skolan.

– Vi tar mycket fotografier, när vi är på utflykt eller på skolgården. Bilderna tittar vi på tillsammans eller skriver berättelser utifrån. Vad var det som hände och hur kände du? Det skapar historia och tidsmedvetande, men det sätter också känslorna i ett sammanhang. Att använda ett fotografi är ett sätt att återuppleva känslorna och att ställa frågor till sitt inre. Hur känns det i kroppen att få höra något snällt av någon jag tycker om?

I nära relationer ställs ibland krav på att kunna kommunicera kring känsliga ämnen. Hur säger man att man vill använda kondom? Hur gör man slut? Hur visar man svartsjuka? Serier kan vara ett sätt att utforska sådana situationer.

– I serier är det känslomässiga språket mer stiliserat och innehåller fler symboler som kan tolkas konkret – tårar betyder ledsen, rosor på kinden betyder att skämmas, hjärtan betyder kärlek. Vi använder seriebilder som handlar om att någon vill använda en kondom eller vill bli smekt över håret men inte vet hur den ska uttrycka sin önskan. Eleverna får komma på vad det kan stå i pratbubblorna. Det går att göra många alternativ utifrån samma bild och på så sätt utforska en lång rad olika sätt att säga att man vill något.

Tanke- och pratbubblor används också av en annan lärare, som säger så här:

– Tankebubblorna gör tankarna ”synliga”. Det går att se att två karaktärer kan tänka olika saker om samma situation, vilket inte är en självklarhet för alla elever. Det blir ett sätt att öva på perspektivskiften. Samma metod kan användas för att lära känna också de egna känslorna. Jag har situationer upptryckta på papper, som ett barn som frågar chans på en kompis. Eleverna får rita dit sig själva, genom att ge figuren samma hårfärg som de själva har. Ovanför finns det en tankekarta som kan fyllas med ord eller smileys. Hur känner jag mig i den här situationen?

Övningar som utforskar ja- och nej-känslor och hur dessa kan uttryckas och tolkas är vanliga i sex- och samlevnadsundervisningen. I samtal om ja- och nej-känslor får eleverna insikter om att det är skillnad på hur det känns i kroppen när man vill och när man inte vill något. Ja- och nej-signaler handlar om hur man kan uttrycka de känslorna, och förstå dem hos andra.

Idrott, hälsa och motorik

Omfattar *Idrott och hälsa* och *Motorik* i sarskolans olika stadier och inriktningar.

ÄMNESOMRÅDETS KOPPLING TILL JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER

Fysiska aktiviteter och en hälsosam livsstil är grundläggande för människors välbefinnande. Att lyfta fram olika aspekter av begreppet hälsa är en del av ämnet idrott och hälsa och i det arbetet kan jämställdhet, identitet och relationer beröras. Ämnet kan bidra till en medvetenhet om till exempel identitetsskapande i idrottsutövande, reproduktion av traditionella könsmonster, psykiskt välbefinnande och kringliggande problematik som till exempel gäller kön och könsuttryck.

Att lära känna sin kropp och sina känslor stärker självkänslan och bidra till skapandet av den egna identiteten och en positiv självbild. När man blir medveten om hur kroppen fungerar och kan läsa dess signaler skapas större möjligheter för delaktighet och självständighet i det som rör den egna personen, exempelvis den egna sexualiteten. Det ger också eleverna förutsättningar att förmedla sina känslor av välbefinnande och sina behov. En god förståelse för de egna känslorna gör det också lättare att förstå hur andra känner. En god kroppskänedom är på så sätt betydelsefull för ett ömsesidigt samspel med andra.

I syftesformulering i Idrott och hälsa i grundsarskolan står att undervisningen ska skapa tilltro till den egna fysiska förmågan.¹⁰⁰ Idrott, lekar och rörelse som förknippas med känsla av lustfylldhet bidrar till att uppfylla detta, liksom bidrar till att göra kroppen till en positiv och integrerad del av den egna personen. Om kroppen förknippas med begränsningar behöver eleverna vägledning i att istället upptäcka möjligheter. I vårt samhälle, som tenderar att värdera intellekt, är det extra värdefullt för elever med intellektuella funktionsnedsättningar att kroppen är en källa till glädje och stolthet.

Inom idrott, hälsa och motorik finns det begränsande normer som undervisningen har potential att utmana. Det kan ske genom samtal om hur kön påverkar hur de upplever sitt utseende, att mäns idrottande ges större utrymme i medier eller att en stor del av idrottandet görs i könsseparata sammanhang. I vilket lag ska en person spela om den inte känner sig som vare sig tjej eller kille? Är det lätt att berätta om sin homosexualitet i idrottsvärlden?

---

100. *Förordning om läroplan för grundsarskolan*, Utbildningsdepartementet, SKOLF5 2010:255, 2011.

Inom idrotten premieras ofta maskulina egenskaper, vilket blev tydligt i den undersökning som Gymnastik- och idrottshögskolan genomförde på uppdrag av Skolverket. Rapporten visar att undervisningen i idrott och hälsa generellt ”domineras av en maskulin norm”, övningar anses ibland vara ”killövningar” där pojkarna får demonstrera hur man ska göra samt att det förekommer en så kallad ”hämmande välvillighet” gentemot flickor i form av att de ibland befrias från vissa moment.¹⁰¹ Enligt rapporten från Gymnastik- och idrottshögskolan kan undervisningen motverka de traditionella könsmönstren genom att arbeta utifrån syftesformuleringarna och de centrala innehållen i ämnet Idrott och hälsa. Den betonar bland annat vikten av att se över lektionernas innehåll och arbetsformer.¹⁰²

I grundskolan har pojkar högre betyg i Idrott och hälsa än flickor. När ämnets innehåll får en stor tyngdpunkt på bollsporter tenderar detta att gynna pojkars intresse och prestationer, något som delvis kan förklara betygsskillnaderna.¹⁰³ Desto fler olika aktiviteter som undervisningen omfattar, desto större möjlighet finns att möta elevernas heterogenitet och därmed skapa mer jämställda villkor för idrottsundervisningen.

DET CENTRALA INNEHÅLLET S MÖJLIGHETER

Nedan följer några exempel på skrivningar i det centrala innehållet som kan kopplas till kön, identitet, sexualitet och jämställdhet.

Lekar, danser och andra rörelseaktiviteter och deras regler. (Motorik, årskurs 1–9)

Lekar, danser och idrotter och deras regler. (Idrott och hälsa, årskurs 1–6)

Traditionella och moderna danser. Rörelse och träningsprogram till musik. (Idrott och hälsa, årskurs 7–9)

Rörelse till musik och dans. (Idrott och hälsa, gymnasiesärskolans nationella och individuella program)

---

101. *Jämställda villkor i idrott och hälsa – med fokus på flickors och pojkars måluppfyllelse*, Larsson, Håkan (red.), Gymnastik- och idrottshögskolan, 2010.

102. Ibid

103. *På pojkarnas planhalva? Ämnet idrott och hälsa ur ett jämställdhets- och likvärdighetsperspektiv*, rapport 355:2010, Skolverket, 2010.

Att dansa kan vara ett sätt att uttrycka rörelseglädje och utforska olika kroppsuttryck och rörelsemönster. I dans och lekar övas också lyhördhet och samspel. I dansen kan glädje, frigörelse och gemenskap upplevas, fantasin få utlopp, samt förmågan till kroppsligt självbestämmande och en positiv kroppsuppfattning främjas. En lärare beskriver hur de samtalar om hur den fysiska och psykiska upplevelsen hänger samman:

– Jag har berättat om de gladhormoner som tillverkas i kroppen när man rör på sig till musik. Vi brukar prata om hur musiken får oss att känna, vilka färger vi kommer att tänka på eller vad vi känner för att göra när vi hör vissa låtar. Vill de springa, hoppa, sova eller kramas? Kan de påverka sitt humör med musik och färg? Vilka känslor känner vi när vi rör oss på olika sätt? Eleverna kan till exempel få peka på symboler för känslor som de tycker passar med olika slags musik. Det här är ju ett område som lämpar sig väl för ett ämnesövergripande samarbete, speciellt med ämnena bild och musik. Vid ett tillfälle fick eleverna lyssna på musik i hörlurar och röra sig till musiken. De andra skulle gissa om det var en glad, arg eller sorglig låt som spelades.

I samband med pardans finns möjligheter att utmana normer kring kroppskontakt och könsstereotypa kropps rörelser, exempelvis kan alla elever få lära sig att både föra och följa. Ett sätt att utmana traditionella könsnormer är genom att sträva efter att eleverna ska dansa med varandra oavsett könstillhörighet.

Att dansa tillsammans med någon övar också kroppskontakt, närhet och gränssättning, så länge det sker med respekt för varje elevs personliga sfär. En lärare beskriver hur vissa elever vill ”ha luft omkring sig”.

– Det är viktigt att var och en vet att det alltid är de själva som bestämmer om de vill att någon är nära en eller inte, och att de har sätt som de kan kommunicera sin vilja på. Jag brukar försöka hitta övningar där man kan kombinera egna uppgifter med samarbete. Det kan vara att eleverna genom att lära sig olika danssteg, individuellt och i egen takt, samtidigt samlar poäng till sitt lag. Line dance är en bra dans på det sättet. Det viktiga är att alla får fatt på sin egen potential. Att kräva att alla ska kunna allt på precis samma sätt resulterar bara i att några upplever att de misslyckas.

I rörelsen blir kroppen tydligare. Genom olika aktiviteter – som vattenlek och naturupplevelser – lär eleverna känna kroppen på olika sätt. Att kunna utföra medvetna och aktiva rörelser ökar förutsättningarna för självständighet och delaktighet, och kan bidra till en positiv kroppsupplevelse. I kursplanen för Motorik står det att "kropp, känslor och sinnen samverkar i den motoriska utvecklingen, som i sin tur främjar självständigheten och hälsan".¹⁰⁴

I undervisningen ska eleverna ges möjlighet att testa många olika slags aktiviteter. För ett barn som är begränsat i sin rörlighet är det extra värdefullt att få utforska rörelseförändringar: upplevelser barn ofta söker i form av att gunga, åka kana och karusell. Barn som ofta sitter stilla har färre erfarenheter av hur kroppen känns i olika situationer, av olika underlag och positioner, av att sträcka ut och krypa ihop. Undervisning som på olika sätt utforskar kroppens möjligheter kan också ge insikter om att exempelvis lukter, musik och rörelser kan vara källor till välbehag, och verktyg för att slappna av eller påverka sitt humör.

Samtal om upplevelser av olika fysiska aktiviteter. (Idrott och hälsa, årskurs 1-6)

Samtal om upplevelser av olika fysiska aktiviteter och träningsformer, kroppsuppfattning och självbild. (Motorik, årskurs 1-9 och Idrott och hälsa, årskurs 7-9)

Fysisk aktivitet, en god kroppsuppfattning och en positiv självbild är faktorer som påverkar människors välbefinnande. Men att göra åtskillnad mellan fysiska och psykiska upplevelser är inte meningsfullt för alla elever. Upplevelsen av varandet kan vara av ett mer holistiskt slag, där det psykiska och fysiska upplevs som ett helt. Att vara ute och gå i solen kanske helt enkelt "känns bra".

Genom att sätta ord på kroppsdelar, funktioner och känslor kan undervisningen bekräfta elevernas egna upplevelser och göra dem mer begripliga. För att underlätta förståelsen tar läraren idrottshallens stora aerobicsspeglar till hjälp.

---

104. Se kursplanen i Motorik, grundskolans inriktning träningskola. *Förordning om läroplan för grundskolan*, SKOLFS 2010:255, Utbildningsdepartementet, 2010.

– Hur ser kroppen ut framifrån? Hur ser den ut ifrån sidan, eller bakifrån? Nära och långt ifrån? Vilka muskler används vid olika rörelser? Det är lättare att begripa kroppsliga funktioner om man sätter dem i relation till sin egen kropp, mycket lättare än att använda anatomiska bilder som visar muskler i genomskäring.

Läraren fortsätter att tala om att idrottslektionerna erbjuder många olika sätt att uppleva kroppen, som massage, bad och rytmik. Genom att föra samtal om hur det känns att använda kroppen utvecklas elevernas kroppsuppfattning och självkänedom.

Att skriva träningsdagbok kan uppmuntra till reflektion kring hur den fysiska aktiviteten upplevs. Dagboken kan utformas med inklistringsbara bilder på aktiviteter som eleven själv kan planera in, timstockar som visar hur länge aktiviteten ska pågå och utrymme för att rita, skriva eller klistra in bilder som illustrerar hur träningen kändes. Att arbeta med en träningsdagbok och hitta aktiviteter man trivs med kan vara ett sätt att utveckla identiteten i idrottsutövandet. Bara att efter en aktivitet få visa bland känslusymboler hur den upplevdes, kan vara ett sätt att visa att elevens upplevelse alltid spelar roll.

Att uppleva sin egen kropp i relation till andra, genom exempelvis kroppskontakt och närhet, sätter fokus på var den egna kroppen slutar och någon annans börjar. En lärare berättar:

– Det behöver inte vara fysisk kroppskontakt. Närhet kan upplevas genom att man delar en upplevelse, till exempel ligger på samma matta och lyssnar på musik. Eleverna kan också ligga på golvet, med armar och ben utsträckta, och lätt röra vid varandra med en fot mot en hand, ett finger mot en axel. Kropparna bildar ett nät på golvet. Vad händer om en person rör på sig?

En annan lärare använder sig av skicka vidare-övningar för att utveckla samspel och lära eleverna att ”hitta” vad som är deras egen kropp.

– Vi sitter i smågrupper och håller varandra i hand. En elev börjar med en lätt tryckning. Den vars hand blir kramad ska skicka vidare rörelsen till nästa person. De kan också sitta på ett led. Om man själv får en lätt klapp på axeln ska man skicka vidare den till personen framför. Att göra det med slutna ögon är lite svårare. Den som inte vill eller kan

skicka vidare en beröring kan istället använda ljud. En variant är att sitta i en ring, titta varandra i ögonen och skicka vidare blinkningar.

Det finns många sätt, också för de mindre rörliga eleverna, att utforska kropps-
upplevelser och rörelse. Att ligga i en hängmatta eller en säck med frigolitkulor
utforskar tyngd och form. Studsmattor och gungor är verktyg för att uppleva
rörelseförändringar. Musik kan göra rörelser mer lustfyllda, och dova bastoner
känns på ett särskilt sätt i bröstet. Föremål som vibrerar kan läggas mot huden och
ge speciella sensationer. Mjuka tyger, sträv väv, pärlband, spikmattor, sandkuddar,
luften från en fläkt och känseldraperier känns på olika sätt mot huden. Balansbol-
lar och balansplattor kan vara redskap för att öva balans och kroppskontroll och på
så sätt lära känna kroppen.

Klädsel för olika aktiviteter och betydelsen av omklädning och dusch. (Idrott och hälsa, årskurs 1–6 och Motorik, årskurs 1–9)

Omklädningsrummet i skolan är en könssegregerad zon som kan uppfattas intim,
där kropp och sexualitet är ämnen som kan aktualiseras. Att jämföra sin egen
kropp med andras och titta på varandra, eller inse att andra tittar på en själv, kan
var spännande och roligt. Men att behöva byta om och duscha tillsammans kan
också väcka känslor av obehag. För att försäkra sig om att alla elever känner sig
trygga på skolan kan personalen behöva samtala med dem om deras upplevelser
av omklädningen i samband med idrotten. Om kränkningar förekommer kan
närvaro av vuxna vara nödvändig. Det kan också vara relevant att föra samtal om
nakenhet, gränser och integritet.

”Hur ska man kunna trivas med sin kropp om något så vardagligt som att tvätta
sig upplevs besvärligt, pinsamt eller otryggt?” säger en lärare. ”Jag försöker förmed-
la en avslappnad attityd.”

– När vi talar om hygien och att duscha efter gympan pratar vi också
om känslan i huden, lukten av tvål och schampo och vad kroppsde-
larna som man tvättar heter. Det skapar en helhetsbild och gör det
lättare att vara närvarande i stunden. Vi har strukturscheman som
illustrerar vilka hjälpmedel som behövs för att sköta hygien, hur
ofta man behöver tvätta sig och hur man gör.

Lita på varandra.
Respektera varandra
Snygga Sexiga
Älska kärleken.
Romantisk.

Att i samband med idrotten tala om varför man behöver duscha kan underlätta förståelsen eftersom det innebär att kunskapen ges i ett sammanhang och i rätt miljö. Hur en deodorant fungerar och att man behöver rena underkläder att ta på sig när man har tvättat sig är aktuellt i ett omklädningsrum på ett sätt som det inte är i ett klassrum.

Omsorg om den personliga hygienens kräver ibland stöd av en assistent eller en familjemedlem. I sådana fall aktualiseras frågor om integritet.

– Den omvårdnad som sker dagligen i form av toalettbesök, tandborstning och dusch är viktig, om den sker tillsammans med någon annan innebär den kroppskontakt och närhet. Det är viktigt att assistenten visar respekt för det som känns privat. Eleverna behöver också få veta att de har rätt att få vara ifred ibland. Det kan handla om rätten att få ha toadörren stängd, eller att andra måste knacka innan de kommer in på ens rum.

Hur individens val av idrotter och andra fysiska aktiviteter påverkas av olika faktorer, till exempel av kön. (Idrott och hälsa, årskurs 7–9)

Vilka idrotter förväntas killar och tjejer välja och har olika idrotter olika status kopplade till kön och könsmönster? Det finns en mängd olika orsaker till vilken idrott eleverna väljer att sysselsätta sig med. Det kan handla om vilket utbud som finns där de bor, om de har råd med en viss idrott, vad de närmsta vännerna sysslar med, vilka traditioner som finns i familjen, fysiska förutsättningar och tidigare erfarenheter. Eleverna ska i undervisningen få möjlighet att resonera om och reflektera över olika faktorer som påverkar idrotts- och motionsval och öka sin medvetenhet om individers och grupperns förutsättningar för att välja idrott. En avgörande faktor verkar dessutom vara könstillhörigheten.

Utifrån detta centrala innehåll kan föreställningar som säger att tjejer respektive killar bör vara intresserade av olika idrotter och fysiska aktiviteter problematiseras. Finns det olikheter i tjejers och killars val av fysiska aktiviteter? Finns det kopplingar mellan de valen och utseendeideal i samhället? Vad händer om man väljer på ett sätt som inte är förenligt med normerna?

I läroplanen står det att skolan ska ge utrymme för eleverna att pröva och utveckla sin förmåga och sina intressen oberoende av könstillhörighet.¹⁰⁵ Som lärare

105. *Förordning om läroplan för grundskolan*, Utbildningsdepartementet, SKOLF5 2010:255, 2011.

kan man fundera över de exempel man tar, eller bilder man visar, och sträva efter att synliggöra tjejer som kör motocross och killar som sysslar med konståkning. Men medvetna och omedvetna antaganden om att tjejer och killar är olika, eller vill olika saker, finns både hos vuxna och hos barn. En lärare berättar att killarna i klassen ofta tar avstånd från aktiviteter som de uppfattar som tjejiga.

– Det är tråkigt, men det ger oss tillfälle att diskutera normer och attityder till olika aktiviteter. Varför är det inte lika många killar som tjejer som håller på med basket, ridning, dans och kampsport? Eller denna: För att bli bra på fotboll måste man vara stark, ha bra teknik och öva mycket. Precis samma sak gäller för balett. Ändå tycker många att fotboll är mer värt än balett. Varför då?

Inom idrotten förekommer uttryck som ”tjejkast” och att ”spela som en kärring”: dåliga eller oönskade beteenden förknippas med något kvinnligt. Ord som *ffolla* och *bög* kan användas för att markera en bristande maskulinitet. Undervisningen i idrott och hälsa kan bidra med samtal om språkbruk inom idrotten och hur det kan kopplas till föreställningar om kön.

Kroppsideal inom idrotten och samhället i övrigt. Dopning och vilka lagar och regler som reglerar detta. (Idrott och hälsa, årskurs 7–9)

Kroppsideal i media, bland ungdomar och inom idrotten. (Idrott och hälsa, gymnasiesärskolans individuella program)

I magasin, tv-program, reklam och på nätet möter barn och ungdomar, liksom vuxna, tips på hur man ska komma i form till sommarsäsongen, klä sig rätt och träna för att bygga muskler. Förväntningarna på hur vi ska se ut och leva är svåra att leva upp till och riskerar att bidra till ett sänkt självförtroende, osäkerhet och en negativ kroppsupplevelse. Ätstörningar, träningsberoende och missbruk av dopningspreparat är alla relaterade till utseendeideal i samhället. Människor med funktionsnedsättningar osynliggörs generellt i medier och idealkroppar har mycket sällan synliga funktionsnedsättningar.

Det finns många utseende- och könsnormer som påverkar hur barn och ungdomar äter och tränar, men också hur de upplever sina kroppar. En studie gjord på Göteborgs universitet visade att både flickor och pojkar blev påtagligt mer missnöjda med sin kropp och sitt utseende i perioden mellan 10 och 13 år jämfört

med tidigare.¹⁰⁶ En lärare menar att undervisningen kan bidra till att ge kunskaper om hur kroppen påverkas av bantning och hård träning och vad kroppen behöver i form av näring och energi, men också hjälpa eleverna att förstå varför det är viktigt att leva på ett sätt som får en att må bra.

– Samtal om varför det är viktigt att ta hand om sig själv och sin kropp kopplas till samtal om att varje människa är viktig och värdefull. En stärkt självkänsla gör det lättare att ta kloka beslut om mat och hälsa, men kunskap om en hälsosam livsstil motiverar eleverna att bry sig om sig själva.

I anslutning till detta centrala innehåll kan eleverna få utforska hur mäns och kvinnors kroppar ser ut i reklam, resebroschyrer, inom idrotten och på catwalken. En lärare beskriver att eleverna har fått göra collage med bilder på kroppar och sedan samtala om vad som är gemensamt för de kroppar som visas i medier. Finns det kroppar som ser ut på andra sätt? Tror du att vi blir påverkade av bilderna? På vilket sätt? Analyser och ifrågasättanden av kroppsideal idag och historiskt kan öka medvetenheten om att synsätt förändras över tid och göra det lättare att både förstå och stå emot den påverkan som människor utsätts för.

Elever med intellektuella och/eller fysiska funktionsnedsättningar möts ofta av fördomar som rör utseende och sexualitet. Det kan handla om att bli behandlad på ett könlöst sätt och inte förväntas ha samma intresse för kärlek och sex som elever utan funktionsnedsättningar. Det kan också vara svårare att önska sig till exempel fina underkläder eller smink i present eftersom omgivningen förutsätter ett intresse för utseende, alternativt ser på en som ett barn trots att man har blivit tonåring. För någon som ofta skymms bakom sin funktionsnedsättning kan det vara identitetsstärkande att få ”göra ålder” eller uttrycka manlighet eller kvinnlighet i form av frisyr och kläder. Det går att som lärare bekräfta att det kan vara roligt att känna sig fin, eller att de vill uttrycka sin identitet genom sitt utseende, och samtidigt ifrågasätta begränsande kroppsideal.

---

106. Lunde, Carolina, *What people tell you gets to you, Body satisfaction and peer victimization in early adolescence*, Göteborgs universitet, 2009.

Naturorienterande ämnen

Omfattar *Naturorienterande ämnen*, *Matematik* och *Teknik*, *Naturkunskap*, *Verklighetsuppfattning* och *Natur och miljö* i särskolans olika stadier och inriktningar.

ÄMNESOMRÅDETS KOPPLING TILL JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER

De naturorienterande ämnena är tvärvetenskapliga och angränsar inte minst till de samhällsvetenskapliga. Möjligheter att diskutera och resonera kan hjälpa eleverna att lära känna inte bara sig själva utan också sin omvärld och främja deras möjlighet att delta i samhällsfrågor och förmåga att göra personliga val och ställningstaganden. Beslutsfattande i vardagsnära frågor kan exempelvis handla om att skydda sig från sexuellt överförbara infektioner, göra val som gäller kost och motion eller kunna avsluta en relation som inte får en att må bra.

Undervisningen har som mål att ge en helhetsbild av människans sexualitet, vilket formuleras i kommentarmaterialet för Naturorienterande ämnen på följande sätt.

Genom en helhetssyn där de fysiska och känslomässiga aspekterna av sexualiteten behandlas, avser kursplanen att öka elevernas möjligheter att känna trygghet i den egna kroppen och identiteten och samtidigt bidra till en förståelse för att sexualitet och samlevnadsformer kan se ut på olika sätt. Undervisningen ska förmedla vikten av att utifrån respekt för sina egna tankar och känslor även ta ansvar för andra i olika former av relationer. På så sätt kan eleverna förstå sig själva i förhållande till världen och utveckla motbilder mot till exempel stereotypa könsroller, odemokratiska förhållanden och inställningen att en familj måste bestå av mamma, pappa och barn.¹⁰⁷

Lust, kärlek, sexualitet och normer verkar i ett komplext samspel. De biologiska aspekterna på sexualiteten går inte att särskilja från frågor om identitet, jämställdhet, relationer och värdefrågor. Eftersom kroppen och sexualiteten existerar i ett sammanhang kan de inte förstås utan att undervisningen också omfattar samhället och de normer som omgärdar sexualiteten. Normer att belysa och utmana rör hur sexualiteten kan uttryckas, med vem och när, normer om reproduktion och familj,

---

107. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

könsnormer och förväntningar på vad sexualiteten har för betydelse i ens liv. Normerna gäller även sådant som hierarkier mellan olika sexuella handlingar och hur en kille respektive en tjej förväntas se ut och agera i ett sexuellt sammanhang.

Alla människor föds med en sexualitet, men den kan uttryckas på olika sätt och se olika ut under olika perioder av livet. För vissa är sexualiteten en viktig och central del av livet, för andra inte. Enligt WHO är definitionen av sexualitet *respektive* sexuell hälsa:

“... a central aspect of being human throughout life encompasses sex, gender identities and roles, sexual orientation, eroticism, pleasure, intimacy and reproduction. Sexuality is experienced and expressed in thoughts, fantasies, desires, beliefs, attitudes, values, behaviours, practices, roles and relationships. While sexuality can include all of these dimensions, not all of them are always experienced or expressed. Sexuality is influenced by the interaction of biological, psychological, social, economic, political, cultural, legal, historical, religious and spiritual factors.” (WHO, 2006a)

“...a state of physical, emotional, mental and social well-being in relation to sexuality; it is not merely the absence of disease, dysfunction or infirmity. Sexual health requires a positive and respectful approach to sexuality and sexual relationships, as well as the possibility of having pleasurable and safe sexual experiences, free of coercion, discrimination and violence. For sexual health to be attained and maintained, the sexual rights of all persons must be respected, protected and fulfilled.” (WHO, 2006a).¹⁰⁸

Sexualiteten i barndomen och tonåren kan uttryckas i en vilja till närhet, lust att onanera och kanske ett sexuellt intresse för andra. Det är vanligt att barn och ungdomar har frågor och funderingar om kroppen och sex. Frågorna kan handla om den egna kroppen och utvecklingen, liksom om sexuell praktik, njutning och lust. Många frågor är reaktioner på situationer i skolan, något de läst på en löpsedel, ord klottrade på skoltoaletten eller ett skämt som ett äldre syskon berättat. För att förstå och bearbeta de budskap och bilder som omger oss i samhället och på olika sätt

---

108. http://www.who.int/reproductivehealth/topics/sexual_health/sh_definitions/en/, vedertagen svensk översättning saknas, WHO, 2014-09-24.

väcker tankar och känslor behöver eleverna tillgång till samtal och stödjande vuxna.

Eleverna ska i undervisningen få kunskap om begreppen heterosexuallitet, homosexualitet och bisexualitet och en möjlighet att föra samtal kring sexuell identitet, liksom den mångfald som begreppet kön rymmer. Trans är ett paraplybegrepp för personer som på olika sätt bryter mot de föreställningar som finns kring kön och könsidentitet. En transperson är någon som känner att identiteten och kroppen inte stämmer överens, men också personer som inte trivs med etiketterna ”kille” och ”tjej”, som känner sig som något annat eller både och. Ett normkritiskt arbetssätt innebär att både inkludera homo- och bisexualitet samt trans i undervisningen, och att synliggöra och utmana de normer som begränsar möjligheterna för människor att vara dem de är och uttrycka sin identitet, kärlek och sexualitet.

Genom att ha kännedom om människokroppen och kroppsdelars namn och funktioner får eleverna förutsättning att förmedla sina känslor av välbefinnande, behov, besvär och smärta. Att bli medveten om sin egen kropps funktioner och signaler skapar större möjligheter för delaktighet och självständighet i det som rör den egna personen. Kunskaper om kroppen kan också vara betydelsefulla då eleverna besöker till exempel hälso- eller tandvården för att de ska förstå vad som kan hända där och varför. Eleverna ska också få förståelse för och kunskap om pubertet och hur den inverkar på individen för att kunna känna sig trygga och förberedda inför kroppens förändringar. Genom en helhetssyn där de rent biologiska aspekterna av sexualitet, reproduktion, kärlek och olika slags relationer samt preventivmetoder förenas med värdefrågorna avser kursplanen att öka elevernas möjlighet att känna trygghet i den egna kroppen och identiteten. Om eleverna får tolka och sätta ord på sina egna känslor kan de också få ökad förståelse för att sexualitet och samlevnadsformer ser ut på olika sätt.¹⁰⁹

---

109. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner, ur "Verklighetsuppfattning"*, Skolverket, 2011.

TEKNIK

Ett av syftena med att eleverna studerar teknik är att göra den teknik som finns i samhället synlig, begriplig och användbar för alla människor. Normer om köns-
mönster gör att många kopplar samman män med tekniska färdigheter och intresse
för teknik. Ett sätt att motverka dessa traditionella köns-
mönster är att uppmuntra alla elever att prova tekniska hjälpmedel utan att styras av förväntningar och
normer. Ett annat sätt kan vara att lyfta fram att både de sysslor som traditionellt
förknippas med män respektive kvinnor kräver teknisk kunskap, inom såväl textil-
som bilindustrin, köket eller garaget. Både hushållsmaskiner och bormaskiner
kräver färdighet och underhåll. Att kvinnor inte anses vara tekniska handlar delvis
om att den egenskapen sällan uppmärksammas hos kvinnor. Exempelvis kanske
en kille kallas för teknisk medan en tjej kallas för pysslig, trots att de visar prov på
samma förmåga. Varför är det så och hur kan vi motverka det?

När det kommer till jämställdhet, sexualitet och relationer är internet ett ange-
läget tekniskt område att uppehålla sig vid. Kommunikationsteknologi är en del
av det sociala livet, och ger möjligheter att träffa nya vänner och partner. Internet
ger också möjligheter att möta människor som delar ens intressen och erfarenheter,
liksom möjligheter som att spela spel, se film, uttrycka sina åsikter, forska om
specialintressen och lära sig mer om sina hobbyer. Barn och ungdomar som mår
dåligt kan träffa likasinnade på internet och inse att de inte är ensamma om det
som känns svårt. För elever som har färre möjligheter än andra att besöka offent-
liga sociala sammanhang, för att de behöver stöd från omgivningen, kan internet
vara en viktig sfär. Där kan de i större utsträckning klara sig på egen hand och ha
relationer och aktiviteter som andra inte nödvändigtvis måste veta allt om. Internet
är också en arena för att utforska sin sexualitet. Att hitta en balans mellan riskper-
spektiv och friskperspektiv är värdefullt när man samtalar med unga om internet.
Samtalet måste spegla både möjligheterna och fördelarna likväl som risker som till
exempel kränkningar och exponering på nätet.

MATEMATIK

Sex- och samlevnadsfrågor kan integreras i matematikundervisningen, men
matematikämnet utvecklar också i sig förmågor som stärker identiteten. Kunskap
i matematik kan också göra det lättare att ta del av information som har med
jämställdhet, sexualitet och relationer att göra. Uppgifter om kondomanvändning,
skilsmässotal, föräldraledighet och attityder till lagstiftning uttrycks ofta i mate-
matiska termer. För att kunna ta till sig viss information behöver eleverna hantera

begrepp som *mer än, hälften av, vanligt förekommande, i större utsträckning än* och exempelvis *en majoritet av*.

Samarbete med andra ämnen kan ske genom undersökningar av statistik över samlevnadsformer eller siffror som kartlägger obetalt arbete i hemmet, men också genom att eleverna gör egna undersökningar av exempelvis hur eleverna på skolan mår. Att något uppmärksammas i medier – exempelvis en studie som visar att många människor hittar sin partner på nätet eller att ungdomar utsätts för sexuella trakasserier i idrottsföreningar – kan vara en ingång till ett ämnesövergripande projekt.

Läraren kan också välja att bygga sin undervisning kring frågeställningar som är relaterade till jämställdhet, sexualitet och relationer. Så här säger en lärare:

– Att räkna äpplen är inte så stimulerande. Det är roligare och mer användbart att göra en budget för en *otroligt billig* och en *extremt dyr* dejt. En sådan övning kan omfatta att jämföra pris på matvaror, studera menyer på restauranger, ta reda på hur mycket billigare ett biobesök blir med en rabattcheck. Om man inte har råd, hur kan man spara pengar? Vem ska betala på dejten? Ett tips är att låta eleverna själva hämta fram de uppgifter de behöver genom att undersöka priser på nätet eller besöka teatern och fråga.

Ett normkritiskt arbetssätt innebär bland annat att fundera över de exempel man tar i undervisningen och eftersträva att dessa speglar olika slags relationer, familjer och etnisk bakgrund.

DET CENTRALA INNEHÅLLET'S MÖJLIGHETER

Människokroppen och kroppsdelars namn och funktioner. (Verklighetsuppfattning, årskurs 1–9 och Naturorienterande ämnen, årskurs 1–6)

Människokroppens olika delar och deras funktioner. (Natur och miljö, gymnasiesärskolans individuella program)

Människokroppens organ och organsystem samt deras uppbyggnad och funktion. (Naturkunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Att lära sig hur kroppen fungerar underlättar förståelsen av den egna kroppen och andras kroppar och uppmuntrar nyfikenhet. Ord eller tecken för kroppsdelar gör att de blir möjliga att tala om. Ett sätt att konkretisera hur kroppen förändras ge-

nom livet är bilder som visar kroppen som bebis, barn, tonåring, vuxen och äldre. Hur ser kroppen ut i olika åldrar?

I samhället betonas och förstärks ofta olikheter mellan mäns och kvinnors kroppar. Det bidrar till att skapa en stereotyp bild som gör det svårare för människor att vara nöjda med sina kroppar och utseenden. Ett normkritiskt arbetssätt kan innebära att synliggöra att människor kan se ut på olika sätt, utan att koppla skillnaderna till kön. Att fokusera på likheter mellan människors kroppar kan innebära att ge kunskap om att både tjejers och killars bröstkörtlar kan vara ömma under puberteten och att alla får en mörkare röst under puberteten. Så arbetar den här läraren:

– Jag berättar att snippan och snoppen är lika på många sätt. Stånd kan både män och kvinnor få. Det innebär att könet blir större och känsligare. Allas kön växer i puberteten, och alla får könshår. Att alla blir köns mogna är också en likhet, även om det visar sig genom att tjejer får mens och killar sperma.

Kunskap om vad olika kroppsdelar heter underlättar för eleverna att tala om sin egen och andras kroppar, förklara om man har besvär med något och att ställa frågor. Att som lärare sätta ord på bröst, blygdläppar, pung, slida och ollon är ett sätt att visa att de är betydelsefulla delar av kroppen som det är tillåtet att prata om.

– Dockor kan vara ett bra stöd för att undersöka kroppens delar. En docka är mer verklighetstrogen än en bild och kan vara lättare att ta till sig, och på den kan man klämma och känna. Ett annat stöd är helfigurspeglar och planscher. När vi jobbar med kroppen har vi en plansch i fullstorlek som vi sätter på väggen eller rullar ut på golvet. Jag visar var olika kroppsdelar sitter och eleverna får försöka hitta den kroppsdel som på sig själva. Genom att vidröra den del man talar om blir den lättare att känna igen. För att få med hela kroppen använder vi speglar.

Pubertet och hur den inverkar på individen. Sexualitet, reproduktion, kärlek och olika slags relationer samt preventivmetoder. (Verklighetsuppfattning, årskurs 1-9)

Pubertet och hur den inverkar på individen. Sexualitet, reproduktion och olika slags relationer. (Naturorienterande ämnen, årskurs 1-6)

Människans pubertet, sexualitet och reproduktion. Frågor om identitet, relationer, kärlek och ansvar. (Naturorienterande ämnen, årskurs 7-9)

Människors sexualitet, relationer och sexuella hälsa. (Naturkunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Människors sexualitet, lust och relationer. (Natur och miljö, gymnasiesärskolans individuella program)

Kunskap om pubertet och sexualitet är något som enligt det centrala innehållet ska återkomma genom skolgången. Innehållet vidgas och fördjupas genom årskurserna och uppvisar på så sätt en progression. Att ha kunskap om de kroppsliga förändringar som sker eller kommer att ske kan ge känslor av trygghet och göra förändringarna begripliga. Det är ett skäl till att ge den här undervisningen redan från de tidiga årskurserna.

Elever kan uppleva puberteten på olika sätt: vissa välkomnar den nya kroppen medan andra känner sig främmande inför den. I och med puberteten upplever en del att de på ett nytt sätt blir betraktade som blivande män och kvinnor. För vissa är det en positiv bekräftelse, andra känner sig obekväma och intvingade i en ny roll. Puberteten kan innebära särskilda utmaningar för den som är transperson. Att utveckla till exempel skäggväxt och bröst kan upplevas svårt och jobbigt. Innan puberteten kan det ha varit lättare att röra sig mellan könskategorierna.

Att börja bli vuxen kan också väcka tankar på framtiden. Några ser fram emot att börja på högstadiet eller gymnasiet, kanske få köra moppe eller bestämma mer själv. Andra tycker att det är underligt att kroppen börjar bli vuxen fast man själv känner sig som ett barn. Kanske känns det som att tankarna och känslorna inte riktigt hänger med.

En lärare i träningskolan säger att eleverna kan förberedas på puberteten genom att få titta på bilder av kroppar med och utan hår, med och utan bröst, och genom att exempelvis få känna på bindor. ”Jag eftersträvar en förtrogenhet med – om än inte en förståelse för – puberteten. Förändringarna i den egna kroppen ska inte behöva upplevas som konstiga, farliga eller främmande, utan ska kunna integreras i den egna kroppsuppfattningen.”

Enkla, konkreta och tydliga sätt att tala om kroppen gör det lättare att nå fram till alla elever. Hur fungerar snippan och snoppen? Vad är mens och sperma? Vad är onani? En lärare säger att hon försöker möta den nyfikenhet och de frågor som eleverna har med normkritiska förklaringar.

– Jag får många frågor om graviditet. Hur blir man gravid? Hur känns det att vara gravid? Hur kommer barnet ut? Jag brukar förklara att det behövs två ingredienser: spermier och ägg. Spermier finns i mäns kroppar och ägg i kvinnors kroppar. Om de blandas kan de smälta ihop till ett embryo. Om det får ligga i en kvinnas mage i nio månader blir det en färdig bebis. Genom att utgå från den förklaringen är det lätt att komma in på alla de sätt som barn kan bli till på. Ägget och spermien kan blandas genom att en man och en kvinna har samlag, men också genom IVF och insemination. Ibland kommer inte den person som har fött barnet att vara förälder till det. Så kan det vara om barnet kommit till via surrogatmödraskap eller om det är adopterat.

Undervisning om hygien kan genomföras tillsammans med skolsköterskan, och möjlighet kan ges för personliga samtal för den som behöver extra stöd. Så här säger en skolsköterska:

– Att använda binda kan vara svårt om man inte förstår att kroppen har en baksida, undersida och ovsida. Tjejens könsorgan är inte synligt och kan därför vara svårt att förstå.

En arbetsterapeut berättar att det är kring den personliga hygien som flest ungdomar uttrycker att de vill nå en högre nivå av självbestämmande.

– Det finns många små lösningar i vardagen som gör det möjligt att mer självständigt kunna sköta sin hygien. Det kan handla om rutiner. Kanske är man van att duscha om kvällarna men behöver i och med puberteten börja tvätta sig också på morgonen. Då behöver man en ny rutin för det, och undervisningen behöver vara konkret. Hur ofta ska man duscha? Hur används deodorant? När det gäller påklädning, dusch och hygien i samband med menstruation underlättar strukturscheman. Det viktiga är att ett strukturschema innehåller detaljer, som att plasten på tampongen måste tas bort innan man sätter in den, eller att man bara ska använda *en* binda åt gången. Sådana kan sitta uppe på alla skolans toaletter. Mobiltelefoner kan användas för att ställa återkommande larm som berättar när det är dags att byta mensskydd.

En del barn har onanerat sedan de var små, andra upptäcker onanin i tonåren eller senare i livet. Vissa människor onanerar aldrig. Läraren kan i undervisningen göra det tydligt att det är något som varje individ själv bestämmer. Myter om onani, som att det i första hand är killar som onanerar eller att något kan ändras eller bli fel med kroppen om man gör det, kan behöva bemötas. En lärare berättar:

– Undervisning som förklarar och beskriver olika sätt att onanera kan synliggöra flera alternativa tekniker. Det ökar möjligheten att enskilda individer kan hitta en teknik som fungerar för dem. I samband med undervisning som berör onani aktualiseras samtal om på vilka platser det är tillåtet att onanera. Jag visar bilder på olika miljöer som eleverna känner till, som biblioteket, klassrummet och fritidsgården. Får man onanera här? Varför inte? Andra bilder visar ett rum hemma eller ett badrum med en dörr som går att stänga. Får man onanera här? Jag är tydlig med att själva onanin kan vara okej, men att platsen inte alltid är rätt.

Tydlighet i undervisningen kan även innebära att framhålla att faktumet att man får ha samlag när man fyller 15 år inte betyder att man *måste* ha samlag när man fyller 15 år. Att en sexuell situation kan innefatta en rad olika handlingar betyder inte att den måste innefatta alla de handlingarna.

Upphetsning kan vara kopplad till intryck av olika slag: beröring, åsynen av en person, vissa ljud, lukter, smaker, former, bilder och så vidare. Människor i ett samhälle kan dela uppfattningar om vad som är sexuellt upphetsande, men det kan också vara så att en person tycker att något är upphetsande trots att ingen annan verkar tycka det. Att i undervisningen få bekräftelse på att människor blir upphetsade av olika sätt och av olika anledningar kan vara ett sätt att undvika missförstånd och göra att fler känner igen sig i beskrivningen av vad sexualiteten kan innebära i ens liv. En bred beskrivning av *varför* människor har sex kan omfatta inte bara njutning utan även reproduktion, vilja till närhet, tidsfördriv, att känna sig vuxen, uppleva avslappning eller att det är ett sätt att känna samhörighet.

Lust kan i klassrummet behandlas genom att eleverna får kunskap om kroppens funktioner och får resonera kring hur man kan uttrycka sexualitet, samt om de sociala regler och normer som möjliggör samspel på sexualitetens område.

En lärare berättar om en plansch de gjort som de kallat för ”Kroppen och sex”.

– På den ritade vi en kropp och märkte ut känsliga ställen som bröstet, könsorganen, låren och öronen. Vi skrev en lista på saker

som händer i kroppen på en person som är upphetsad, som *hjärtat slår snabbare, kroppen blir varmare, snippan blir fuktig och mer känslig, snoppen blir hård och mer känslig, känseln förstärks* och så vidare. Vi gick igenom alla ord. Vad betyder stånd? Vad är njutning? Sedan pratade vi om vad en person kan vilja göra när den känner lust, som att onanera eller kanske vara naken med någon annan. Vi satte också ord på olika sexuella handlingar och gick igenom vad de innebär – men pratade också om att inte alla blir upphetsade, vill ha sex eller uppskattar beröring.

Många som hör ordet sex tänker på samlag. I undervisningen är det värdefullt att vidga bilden av vad människor brukar göra tillsammans, dels för att möta elevernas intresse och erfarenhetsnivå, men också för att visa att det är möjligt att vara intresserad av vissa handlingar men välja bort andra. Vissa elever kommer inte att vilja, kunna eller få möjlighet att ha samlag med någon. Därför är det viktigt att synliggöra närhet, kyssar och kramar, men också onani. Så här säger en lärare:

– För att förklara sexuella handlingar brukar jag använda dockor. Med dem kan jag visa olika sätt att sitta, stå och ligga. Det är lätt att skifta mellan samkönade och olikkönade dockpar, men också att visa att människor kan vilja kramas med varandra med kläderna på. Mest av allt pratar jag om kyssar och hångel. Det är den aktivitet flest elever verkar nyfikna på och som de vill veta mer om.

Samma lärare beskriver hur dockorna kan användas för att spela upp rollspel som utforskar gränser och ömsesidighet.

– Jag brukar sätta dockorna bredvid varandra och fråga eleverna vad de tror att dockorna tänker och känner. Vi hittar på en berättelse om dem tillsammans. Sedan lägger jag den ena dockans arm på den andra dockans ben. Vad tror ni att de känner och tänker nu? På det sättet kan vi utforska olika sätt att vara nära, men också ömsesidighet och vilka tankar och känslor som visar att relationen är bra och respektfull.

Ett ord som flera lärare återkommer till och som även nämns i det centrala innehållet är ordet ansvar. Vad innebär ansvar i en relation? Hur kan man ta ansvar för sin sexualitet?

– Vissa elever är rädda för att göra fel. De har fått höra att de inte får göra på vissa sätt men är osäkra på om de har förstått vad som egentligen gäller. Det står ibland i vägen för deras möjligheter att utforska sexualiteten. Kanske längtar de efter närhet, men får bara höra förmaningar från vuxna om att de kan råka illa ut eller råka göra någon annan illa. Vi testar med dockorna. Vad är okej nu? Är det rätt eller fel att försöka krama någon som är arg på en? Vad kan man göra istället? Är det okej att tjata till sig kyssar? Måste man ligga med någon bara för att man är ihop? Vi spelar upp situationer som jag tror att de skulle kunna hamna i för att de ska få möjlighet att testa sina tankar och hitta alternativa tillvägagångssätt.

Löfgren-Mårtenson lyfter fram att det finns ett antal faktorer som kan förklara varför ungdomar med utvecklingsstörning inte har samlag i samma utsträckning som andra. Sådana kan vara grad och art av funktionsnedsättning och känslomässig mognad, men även begränsade möjligheter till privata sfärer, brist på tid och transportmöjligheter samt omgivningens restriktiva hållning.¹¹⁰ Även om det inte leder fram till samlag får många unga med utvecklingsstörning stegvisa erfarenheter av flört, kramar, kyssar och smek. ”De som har förutsättningar och möjligheter att reflektera kring sina sexuella upplevelser och erfarenheter, har oftast en mycket positiv syn på sin sexualitet.”¹¹¹

Under ett studiebesök på ungdomsmottagningen kan eleverna få veta hur ett besök där går till och vad som händer under en undersökning eller ett samtal. Att ha varit där på besök kan göra det lättare och tryggare att gå dit igen. Siffror visar att ungefär 25 procent av ungdomarna mellan 16 och 25 år har besökt ungdomsmottagningen. En majoritet av besöken görs av flickor och kvinnor. Att se till att fler pojkar och unga män hittar till ungdomsmottagningen är en jämställdhetsfråga. Det skulle kunna innebära att ansvaret för den sexuella hälsan delas mer lika mellan könen, men också att män i större utsträckning får tillgång till samtalsstöd.¹¹²

110. Löfgren-Mårtenson, Lotta, *”Får jag lov?” Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*, Studentlitteratur, 2005.

111. Ibid.

112. *Fokus 07 – En analys av ungas hälsa och utsatthet*, Ungdomsstyrelsen 2007:14

Barn kan i tidig ålder ha en uppfattning om sin könstillhörighet, så också barn som upplever att deras kropp och könsidentitet inte stämmer överens. Alla elever behöver bli bekräftade och tagna på allvar. Det kan gälla sådant som att respektera att eleven byter namn eller vill bli tilltalad som "hon" istället för "han". Att klassen, och främst skolpersonalen, har kunskap om trans är viktigt, liksom att tala med eleven om hur skolan kan vara ett stöd. Exempelvis kan eleven ha önskemål om ändrade rutiner i samband med omklädning vid idrotten.

Puberteten och hur den inverkar på individen. Sexualitet, reproduktion, kärlek och olika slags relationer samt preventivmetoder. (Verklighetsuppfattning, årskurs 1–9)

Preventivmetoder och sexuellt överförbara sjukdomar. (Naturorienterande ämnen, årskurs 7–9)

Människors sexualitet, relationer och sexuella hälsa. (Naturkunskap, gymnasieskolornas nationella program)

Hygien och hälsovård, till exempel smittspridning. (Natur och miljö, gymnasieskolornas individuella program)

Socialstyrelsen har konstaterat att skolan är den primära arenan för att arbeta med ungdomars sexuella hälsa.¹¹³ Skolan som helhet bär ett ansvar och många ämnen är på olika sätt inblandade, men det är inom de naturorienterande ämnena som eleverna oftast möter ämnesintegrerad kunskap om säkrare sex och sexuell hälsa. Med sexuell hälsa menas till exempel säkrare sex, preventivmedel och sexuellt överförbara infektioner. Kunskap som eleverna behöver få är exempelvis vilka de överförbara infektionerna är, hur de överförs och hur man skyddar sig och sin partner. Även kunskap om varför testning är viktig efter oskyddad sex, var de kan testa sig och hur en undersökning och behandling går till är värdefull för eleverna – liksom kunskap om vad en abort är. Frågor om fosterdiagnostik och funderingar kring att människor väljer abort när fostret kan ha exempelvis Downs syndrom kan dyka

---

113. *Nationell handlingsplan för klamydiaprevention. Med fokus på ungdomar och unga vuxna 2009–2014*, Socialstyrelsen, 2009.

upp, berättar en lärare. ”Det är frågor som behöver tas på allvar. Fosterdiagnostik kan väcka existentiella tankar som är svåra för eleverna. De behöver få sätta ord på sina tankar och känslor.”

Alla ungdomar kommer inte att ha sex med någon annan. Genom att synliggöra det, och fundera på hur preventivmedel och sexuellt överförbara infektioner behandlas rent språkligt, kan man undvika att förstärka föreställningar om att alla kommer att vilja ha samlag. På samma sätt går det att undvika att undervisningen blir heteronormativ genom att förklara att det bara är när en man och en kvinna har samlag med varandra som kvinnan kan bli gravid. Två kvinnor eller två män kan inte bli gravida genom samlag. Kondom är till exempel inte aktuellt om det är två kvinnor som har sex med varandra. En lärare rekommenderar att titta på preventivmedel i klassrummet, som p-pillerkartor och kondomer, men också om sätt att göra kunskap om sexuellt överförbara infektioner lätt att förstå.

– När behövs ett preventivmedel? Hur väljer man vilket man vill använda? Eftersom p-piller är svåra att komma ihåg kan det vara bättre med en metod som spiral eller p-stav. Ett sätt att ge undervisning om könssjukdomar är genom att använda bilder på kroppar. På dem kan man visa var det finns slemhinnor. Ett annat är att använda dockor. Dockorna gör det lättare att förklara skillnaden mellan att ha kläder på sig och vara naken och vilka kroppsdelar som måste vara i kontakt med varandra för att en sådan infektion ska kunna överföras.

Olika sätt att prata om ordet *ansvar* lyfts fram av lärare. Det kan handla om att betona vikten av att undersöka sig eftersom man inte alltid ser eller känner att man har en infektion, att undersöka olika sätt att prata om preventivmedel med en partner och att stärka elevernas självförtroende: att skydda sig är ett sätt att ta hand om sig själv och den man är tillsammans med.

– Varför har inte människor kondom oftare? När vi pratar om preventivmedel kan det komma fram föreställningar om att kondomer gör att sexet inte känns, att det går att se på en person om den har en sexuellt överförbar infektion eller idéer om att tjejer inte kan bli gravida om de har mens. Samtal om ansvar och skydd blottlägger ofta föreställningar som är tydligt relaterade till kön.

Testning, behandling och öppenhet kring sexuellt överförbara infektioner omgärdas av normer. Bristande kunskap och egna eller andras förväntningar påverkar förmågan att skydda sig och sin partner. En lärare tillägger att:

– Slarvandet med kondom handlar mycket om att det är svårt att komma ihåg dem och att det ibland känns pinsamt att plocka fram dem. Vi har pratat om att både tjejer och killar har ansvar för att skydda sig, och det finns ju många normer om vem som ska ta fram kondomen och vad man tycker om någon som har kondomer med sig.

En lärare berättar att eleverna har fått göra kondominstruktioner i bildundervisningen.

– Uppgiften var att göra en serie instruktioner steg-för-steg som innefattade följande: Var kan man köpa en kondom? Var ska man förvara den? När behöver man en kondom? Hur öppnar man förpackningen? Hur används den? På mina lektioner tog vi fram en annan strategi för att skydda sig: vi försökte komma på saker som personer kan göra tillsammans utan risk för sexuellt överförbara infektioner eller graviditeter, som att kramas och chatta.

ARBETA ÄMNESÖVERGRIPANDE

Det finns goda möjligheter att arbeta ämnesövergripande kring sexuellt överförbara infektioner och preventivmedel och på så sätt ge eleverna en djupare förståelse. Ett biologiskt perspektiv kan fokusera på vad sexuellt överförbara infektioner är och hur de kan spridas och påverka kroppen. I samhällsämnen kan man tala om spridningen av hiv och vilka konsekvenser sjukdomen får för människor på olika platser på jorden. Historieundervisningen kan problematisera hur man har sett på säkrare sex och preventivmedel i olika tider, religionsundervisningen kan diskutera olika synsätt på preventivmedel. Inom matematiken kan eleverna få tolka statistik och diagram som visar ungdomars kondomanvändning och hur den förändras över tid och i olika åldrar.

ETT NATURVETENSKAPLIGT ANGREPPSSÄTT PÅ SEXUALITETEN

Vad innebär ett naturvetenskapligt angreppssätt på sexualiteten? Det kan till exempel handla om vad som händer i kroppen vid upphetsning eller när man bli kär, definitioner av kön, hur olika kroppar fungerar och hur det kan påverka sexualiteten. Att lyfta fram biologiska likheter mellan kroppar och könsorgan kan vara en del av det normkritiska arbetet.

När man samtalar om samhälleliga, kulturella och religiösa aspekter av sexualitet och relationer, som exempelvis könsskillnader gällande sexualitet och lust, är biologisk kunskap viktig. När biologiska fakta skiljs från föreställningar som bygger på tradition och normer blir det lättare att få syn på de ojämlika strukturer som begränsar mäns och kvinnors sexuella handlingsutrymme på olika sätt.

Begreppet mödomshinnan är problematiskt, missvisande och felaktigt. Det finns ingen mödomshinna, det är en myt som kan kopplas till normer om sexualitet. Där slidans yttre del övergår i den inre finns slemhinneveck som bland annat kallas slidkrans, mödomsring eller hymen. Slidkransen har en oregelbunden form och öppningens kant kan vara lite veckig eller flikig. Hur öppningen ser ut skiljer sig åt mellan kvinnor¹¹⁴. Det går inte att med medicinska undersökningar avgöra om en kvinna har haft vaginalt samlag eller inte.¹¹⁵

En del kvinnor känner oro för att inte blöda vid det första vaginala samlaget då en blödning förväntas bevisa att de inte har haft sex tidigare. De undersökningar som finns visar att de flesta inte blöder vid detta tillfälle.¹¹⁶ Dessa förväntningar och krav riskerar att leda till att en del kvinnor känner sig tvungna att iscensätta blödningar, utsätts för kirurgiska ingrepp för att skapa en hinna eller känner sig pressade att få oskuldintyg utfärdade. Oskuldskontroller och oskuldintyg är inte tillåtna att utföra enligt svensk lagstiftning.¹¹⁷ Det är handlingar som upprätthåller myten om mödomshinnan, en myt som kan leda till allvarliga konsekvenser för flickor och kvinnor.

---

114. Christiansson, Monica och Eriksson, Carola, "Myten om mödomshinnan. En genusteoretisk betraktelse av mödomshinnans natur och kultur", i *Kropp och genus i medicinen*, Hovelius, Birgitta och Johansson, Eva E., Studentlitteratur, 2004.

115. Socialstyrelsen, "Oskuldskontroller är förbjudna", www.socialstyrelsen.se, 2015-10-08

116. Essén, Birgitta, "Alternativa metoder till kirurgi för flickor som riskerar att utsättas för hedersvåld", i *Hedersrelaterat våld och förtryck: ett kunskapsunderlag för hälso- och sjukvården*, Cinthio, Hanna (red), Integrations- och Jämställdhetsenheten, Länsstyrelsen Östergötland [distributör], 2004.

117. Socialstyrelsen, "Oskuldskontroller är förbjudna", www.socialstyrelsen.se, 2015-10-08

En undersökning visar att var femte elev gör kopplingar mellan oskuld, mödomshinna och kvinnlig värdighet.¹¹⁸ Det visar att det finns anledning att resonera kring hur kvinnors sexualitet på olika sätt kontrolleras i samhället och ge kunskap om slidkransen. Frågor som eleverna kan arbeta med kan vara: Vad menas egentligen med oskuld? Vad betyder ordet? Varför menar många att tjejens oskuld är viktigare än killens? Vad får det för konsekvenser?

Säkerhet vid användning av kommunikations- och informationsteknik, till exempel mobiltelefoni och internet. (Teknik, årskurs 7-9)

Teknik i vardagen, till exempel telefon, dörr och steg. (Natur och miljö, gymnasieskolornas individuella program)

Kommunikationsteknologi och internet är ofta en del av elevernas vardag, och kanske ett verktyg för att utforska sin sexualitet. På nätet via dator eller telefon, kan man bli kär, skicka pirriga meddelanden och titta på bilder. Där finns kunskap om kroppen, sexualitet och relationer, men också sexuellt material i form av reklamannonser eller pornografi.

För att alla i klassen ska känna sig delaktiga kan läraren behöva förklara vad internet, en community och en chatt är för något, hur sociala medier fungerar och visa exempel på sajter som är populära.

Att flörta, dejta och ha relationer på internet är vanligt, och kan anses ha många fördelar. Relationer över internet kan vara lättare att hantera eftersom den andra personen inte finns i rummet, tekniken ger en mer tid att fundera på vad man vill säga och det är möjligt att lämna den sociala situationen om man inte längre vill delta. På internet finns egna koder för kommunikation som kan vara lättare att lära sig än de mer outtalade sociala koder som präglar det fysiska mötet. Smile-gubbar och bokstavskombinationer som representerar känslolägen och uttryck är konkreta: de går att se framför sig och de försvinner inte på samma sätt som ett leende eller en blick gör. Digital kommunikation har också på ett annat sätt regler som går att läsa sig till.

Samtidigt kan det lätt uppstå missförstånd på internet, och det kan vara svårt att veta vad den andra personen känner, tänker och vill på riktigt. En del ungdomar

---

118. Att möta patienter som söker för oro kring oskuld och heder, Nationellt centrum för kvinnofrid (NCK), 2011.

kan ha svårt att föreställa sig att någon skulle ljuga och i så fall varför. Det kan därför vara relevant att prata om vilka motiv andra personer kan ha och på vilka sätt man själv kan råka illa ut – men också vad som inte är okej att göra mot andra. Det är bra att få information om vem de ska prata med om de är med om något som inte känns bra.

En lärare berättar att det ibland uppdragas konflikter kring något som har utspelat sig på nätet.

– Det har hänt att vi har skrivit ut sidor från Facebook och gått igenom konversationer. Vad är det som har hänt här? I samband med det pratade vi om rykten och att handlingsutrymmet ser olika ut för killar och tjejer. Det finns alltid ett ”just nu” på nätet – ett klipp som sprids eller en länk som delas. Det är sådant som eleverna har koll på och är intresserade av, och kan därför vara en bra utgångspunkt för undervisningen.

Kommentarmaterialet till grundsärskolans kurs Naturorienterande ämnen uppmärksammar att ”eleverna behöver kunna värna om sin egen och andras integritet genom att till exempel inte lämna ut uppgifter som kan komma att missbrukas av andra människor”.¹¹⁹ Internet kan för unga idag vara en lika självklar plats att umgås på med sina kompisar som fritidsgården. Det är därför svårt att förbjuda ungdomar att berätta personliga saker om sig själva på nätet. En lärare berättar att hon tillsammans med eleverna har formulerat regler som kan vara bra att följa på nätet och satt upp dem vid datorerna i datasalen. De har talat om i vilka forum man kan dela med sig av privat information och hur man kan göra om man vill träffa någon som man lärt känna på nätet.

– Eleverna behöver kunskap om hur tekniken fungerar: att det går att spara sådant som visas på en webbkamera och att man inte kan ”ta tillbaka” en bild om den har spridits digitalt. Sådana samtal handlar i grunden om respekt och ömsesidighet: att det är viktigt att man är schyssta mot varandra. Även om det kan vara bra att själv ha ett ”risktänkande” och undvika att utsätta sig för riskfyllda situationer är det viktigt att vara tydlig med att det är personen som sprider bilder utan tillåtelse, utnyttjar någon eller skriver kränkande kommentarer som är den som gör fel.

---

119. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

Samma lärare berättar att hon brukar göra en plus- och minuslista på tavlan, och att hon är noga med att det negativa inte tar över.

– Eleverna får säga vad de tycker är bra och sedan skriver jag det på tavlan. Att lyfta fram det positiva är viktigt, många av eleverna känner sig fria och självständiga på nätet. Det kan också uppmuntra dem som ännu inte vågat testa. Där finns möjligheter att ha relationer och kanske känna sig mer vuxen än de tillåts göra i andra sammanhang. På ett annat ställe skriver vi saker som kan vara jobbiga på nätet. Det kan vara mobbning, att hamna på sidor de inte vill besöka eller att bli kontaktad av personer som de inte vill ha kontakt med. Vi samarbetade med svenska där eleverna fick skriva berättelser om hur man kan hantera knepiga situationer.

Läraren berättar att en negativ sak som eleverna nämner är att de känner att deras föräldrar övervakar och kontrollerar vad de gör på internet. Att det kan vara svårt att få ha ett privatliv, även på nätet, lyfts fram också av Löfgren-Mårtensson.¹²⁰

---

120. Lotta Löfgren-Mårtensson är forskare i hälsa och samhälle med inriktning sexologi och har forskat om sexualitet och funktionsnedsättning. Hon medverkade i Utbildningsradions program *En timme om sexualundervisning i särskolan*, UR, 2013.

F Familjen

Tänk dig ett ställe som heter
hem. Det betyder inte, kärlek
Barne, mamma och pappa
är det alla i ena familjen.
Så är det i alla familjer. Även om
och de är på många olika sätt.

Såna familjer
- Här är min mamma Karin
och pappa Tommy. Mamma
Sara. Mamma Lisa. Det är de
som vill ha en hälsning. Men
mamma och pappa tycker om
det också med en barn.

Samhällsorienterande ämnen

Omfattar *Samhällskunskap, Religionskunskap, Historia, Samhällsorienterande ämnen, Vardagsaktiviteter* och *Individ och samhälle* i särskolans olika stadier och inriktningar.

ÄMNESOMRÅDETS KOPPLING TILL JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER

Människor har i alla tider och i alla samhällen försökt förstå och förklara sina levnadsvillkor och de sociala sammanhang som de ingår i, något som har kommit till uttryck i till exempel historieskrivning, religionsutövning och samhällskunskap. I undervisningen ska eleverna ges möjlighet att utveckla kunskaper om frågor som berör normer, makt, demokrati, sexualitet, jämställdhet, jämlikhet och de mänskliga rättigheterna. Kunskaperna syftar till att ge eleverna förutsättningar att orientera sig i världen och ta ansvar för sitt handlande. I undervisningen ryms samtal om identitet, grupptillhörighet, livsfrågor och etik. Intressanta frågeställningar kan handla om hur en bra kompis är eller en bra förälder, skillnad på bra och dålig ensamhet, vad som är bra för en själv, hur man visar respekt för andra och vad som menas med ömsesidiga relationer.

SAMHÄLLSKUNSKAP

Det finns många möjligheter att studera hur normer kring kön, sexualitet och relationer påverkar människors livsvillkor. Eleverna kan fundera på hur lagar i samhället påverkar individers tillvaro, som borttagandet av kravet på sterilisering vid könskorrigering behandling vid transsexualism eller införandet av en könsneutral sambolag och äktenskapslagstiftning. Eleverna kan också utforska begreppet familj och olika sätt att bilda familj på. Det kan ske genom samtal om hur den egna familjen ser ut, drömmar om hur den egna framtiden kan se ut och diskussioner utifrån hur samlevnadsformer framställs i tv-serier och böcker.

Underlaget för att undersöka kvinnors och mäns handlingsutrymme i samhället är stort.

Eleverna kan till nyhetssändningar, skvallertidningar, dokusåpor, reklam och filmer ställa frågor, såsom: Hur framställs kvinnorna och männen? Vilka egenskaper verkar de ha? Hur klär de sig? Hur många kvinnor respektive män är med på bild i en vanlig morgontidning? Är männen experter medan kvinnorna är privatpersoner? Är det kvinnor eller män på bilderna som handlar om sport? Ekonomi? Kultur?

Jämställdhet och jämlikhet är begrepp som undervisningen ska skapa förståelse

kring. Det kan ske genom att identifiera exempel på jämställdhet, som att kvinnor och män får lika mycket i lön, hjälper till lika mycket med städningen och pratar ungefär lika mycket på lektionerna. När jämställdhetsfrågor tas upp i undervisningen fokuseras det ofta på att identifiera ojämlika villkor för män och kvinnor. Normer kring kön kan även utmanas genom att belysa likheter mellan män och kvinnor: hur de vill leva sina liv, vad de gör på fritiden, vilka mål och drömmar de har. Att lyfta fram likheter utmanar stereotypa föreställningar om att män och kvinnor förväntas vara varandras motsatser.

RELIGIONSKUNSKAP

Religion och livsåskådning kan påverka människors sätt att tänka, känna och handla. Religionen kan vara vägledande på ett personligt plan, men också tongivande i det samhälle eller den grupp man tillhör. Att arbeta med hur jämställdhet, sexualitet och könsmonster gestaltas i olika religioner och livsåskådningar kan ge eleverna en chans att utmana föreställningar, utvecklas och växa som individer.

Eleverna kan i undervisningen få undersöka hur man utifrån olika religionsperspektiv kan se på lust, könsmonster, familjebildning och sexuella relationer. De kan på så sätt öva förmågan att reflektera kring sin egen identitet och hur de själva förhåller sig till olika livsfrågor, men också få insikt i att människor med olika religion och livsåskådning kan ha olika uppfattningar och sätt att argumentera för dessa. Att få insyn i andras sätt att tänka kan bidra till att eleverna utvecklar en ökad respekt och förståelse för andra människors val och sätt att leva. Vilka likheter och skillnader finns inom en religions olika inriktningar eller mellan olika religioner och livsåskådningar när det gäller synen på kön, könsmonster, relationer, sexualitet och jämställdhet? En lärare säger att:

– Ett exempel på ett normkritiskt förhållningssätt är att arbeta med religionernas generella syn på kärlek, lust och familj – snarare än att lyfta fram religionernas syn på till exempel homosexualitet som en isolerad fråga.

I klassiska beskrivningar av religiösa traditioner tenderar det att fokusera på mäns religionsutövning och på vad som sker i det offentliga rummet. Att undersöka hur religionen kan praktiseras i hemmet och privatlivet kan ge ett ökat utrymme för kvinnors religiositet, både historiskt och i samtiden. Läraren kan också visa på historiska förändringar, som att det idag är tillåtet för kvinnor att vara präster i Svenska kyrkan och att vi har en könsneutral äktenskapslagstiftning.

Det finns samhällen där traditionella könsmönster upprätthålls vilket kan begränsa kvinnors rättigheter, ge en konservativ sexualmoral och en nedsättande syn på samkönade relationer. Detta förhållningssätt associeras inte sällan med rådande religion i området. Undervisningen i religionskunskap ska belysa dessa tankar i utifrån mänskliga rättigheter, jämställdhet och alla människors lika värde. Ibland osynliggörs dock att sådana föreställningar också finns i mer sekulära sammanhang. Det riskerar också att framställa sekulära människor som mer upplysta än religiösa människor. Ett sätt att undvika det är att föra samtal om livsfrågor i såväl sekulära som religiösa samhällen, men också att lyfta fram att det inom ett och samma samhälle finns en mängd olika synsätt. Ett annat sätt är att belysa och problematisera föreställningar om att sekulära samhällen per automatik är mer jämställda och öppna än mer religiösa samhällen.

HISTORIA

Att sätta in samtidens tankar om kärlek, sexualitet, kön, jämställdhet och relationer i ett historiskt perspektiv kan göra dem lättare att förstå. Synen på dessa frågor har förändrats mycket under åren och även de normer som råder idag är under förändring.

I ämnet ingår kunskaper om hur människors levnadsvillkor idag hänger samman med händelser i det förflutna. Undervisningen kan belysa strukturer av över- och underordning mellan människor och grupper men också de krafter som har skapat förändring. Ett historiskt perspektiv kan exempelvis lyfta fram aktivister, lagändringar, politiska beslut och skeenden som har varit viktiga i arbetet för mänskliga rättigheter. Det kan vara kampen för kvinnlig rösträtt i Sverige eller hbt-aktivism runt om i världen. En förståelse för att normer och strukturer kan förändras kan ge eleverna insikter om att de själva kan göra avtryck i nutiden och förändra sin och andras situation. En lärare berättar om det arbetet:

– Jag brukar ta lagen mot barnaga som ett exempel. När lagen kom mötte den motstånd. Idag är i princip alla i Sverige eniga om att det inte är okej att slå barn. I klassen jobbar vi med hur synsätt i samhället, idag och historiskt, har gjort att till exempel män, heterosexuella, vita personer och människor utan funktionsnedsättningar på olika sätt har fått fördelar. Eleverna får svara på tre frågor: Hur var det förut? Hur är det idag? Hur vill jag att det ska vara i framtiden? Vad kan jag göra för att det ska bli som jag önskar?

GEOGRAFI

Sexualsyn och könsnormer kan påverka människors levnadsvillkor i världen. Befolkningsfrågor och mäns och kvinnors arbets- och livsvillkor på olika platser i världen kan kopplas till jämlikhet, jämställdhet och mänskliga rättigheter. Spridningen av hiv i världen kan exempelvis studeras utifrån ett könsperspektiv. Tillgången till kunskap och möjligheten att få vård och mediciner kan se olika ut för män och kvinnor eftersom kvinnor ofta är fattigare, lever på landsbygden och har lägre läs- och skrivkunnighet. Kvinnors sexualitet kan också vara utsatt för en kontroll som påverkar deras handlingsmöjligheter. Även stigma kring att leva med hiv kan se olika ut för män och kvinnor.

DET CENTRALA INNEHÅLLET S MÖJLIGHETER

Livsfrågor med betydelse för eleven, till exempel gott och ont, rätt och orätt, kamratskap, könsroller, jämställdhet och relationer. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 1–6 och Vardagsaktiviteter, årskurs 1–9)

Livsfrågor som är betydelsefulla för eleven. Identitet och identitetsskapande i relation till kön, sexualitet och livsstil. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)

Etiska frågor och livsfrågor med betydelse för eleven, till exempel droger och jämställdhet. Livsfrågor i samband med födelse, liv och död. (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Existentiella frågor av betydelse för eleverna. Livsfrågor i anslutning till födelse, liv och död. (Religionskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Utifrån dessa centrala innehåll kan undervisningen främja elevernas förmåga att resonera om livsfrågor, identitet och etik och att använda kunskaperna för att förstå omvärlden och själv utvecklas som människa.¹²¹ I kommentarmaterialet till de samhällsorienterande ämnena står det att:

Det handlar om identitetsskapande för individen själv, men också för individen som en del i olika grupper och i samhället. Genom att ta upp frågor kring vad identitet är, individens olika identiteter och faktorer som kan påverka individens identitetsskapande bidrar under-

---

121. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

visningen till att öka elevernas kunskaper om och förståelse för hur vi socialiseras och formas som individer.¹²²

Funderingar kring vem de är och vem de vill vara är centrala för många människor. Kön, klass, etnicitet, sexualitet, språk, religion och livsåskådning kan vara betydelsebärande kategorier som alla är med och skapar självbilden. En lärare menar att det är extra viktigt för eleverna i särskolan att få arbeta med identitetsfrågor.

– Utvecklingsstörningen är bara en liten del av vem man är, men eleverna kan känna att den är *allt*, eller så blir de bemötta som om de mest av allt är sin funktionsnedsättning. Det är vanligt att omgivningen generaliserar och tror att alla med exempelvis Downs syndrom är likadana. Att göra en Facebook-sida eller en profil på en community kan vara ett sätt att få förmedla sin egen bild av vem man är. Är jag lugn eller sprallig, hästälskare eller nördig? Mina elever har Jag-böcker. Där skriver, ritar eller funderar de utifrån olika frågor som ”det betyder familjen för mig”, ”så är jag som kompis” och ”det här är viktigt för mig”. Istället för att skriva kan eleven få hjälp att använda foton och bilder, eller att sätta in symboler och tecken. Syftet är att eleverna ska känna att de har rätt att identifiera sig själva och att bli respekterade och sedda som dem de är.

En annan lärare säger så här:

– Vi har ett tema som vi kallar ”Det här är jag”. I bildundervisningen, svenskan och samhällskunskapen får eleverna utforska livs- och identitetsfrågor, som: Vad har jag för tankar om kärlek? Är identiteten som tjej eller kille viktig för mig? Är jag rättvis, egoistisk eller ärlig? Vad vill jag få bestämma själv? Har jag tid när jag får vara ifred eller lägger sig vuxna i hela tiden?

Föreställningar om att tonårstid och vuxenliv hänger samman med oberoende och självständighet kan göra det svårare för ungdomar med utvecklingsstörning att få tillgång till en identitet som tonåring och vuxen. Att ta körkort, få egen bostad, dricka alkohol och att resa är markörer för ett vuxenliv som inte är tillgängligt för

---

122. Ibid

alla. Vissa kommer inte heller att få tillgång till roller som förälder, partner eller att kunna skapa en identitet i ett yrkesliv. Eftersom det är vanligt att identifiera sig själv, och bli sedd av andra, utifrån de roller och positioner man har i livet, kan det här påverka självbilden. Risberg skriver att livet innan tonåren inte behöver ha inneburit så stora avvikelser i jämförelse med andra barn.

Det kanske är ”enklare” att vara tio år och utvecklingsstörd än 17 då jämnåriga allt mer glider ifrån, vidare ut i livet, medan den som har en utvecklingsstörning sitter fast i knät på sina föräldrar, personalen i sarskolan, på fritids, på korttidshemmet och så vidare.¹²³

I undervisningen finns möjligheter att lyfta tankar om vuxenlivet, förutsättningar för frigörelse och att diskutera strategier för densamma, samt tankar och känslor som kommer med detta. Löfgren-Mårtenson skriver att ”frigörelse- och separationsprocessen har visat sig vara central för den unges förutsättningar för kärlek och sexualitet på egna villkor”.¹²⁴

Lärare beskriver att de arbetar aktivt med att tala om tonårstiden och att bemöta eleverna som tonåringar. De tycker att det är grundläggande att eleverna inte blir behandlade som barn och menar att omsorg och stöd går att kombinera med ett mer vuxet bemötande.

Att bjuda in eleverna att delta i beslut som rör dem själva, och visa att det är okej att vilja eller önska också sådant som är obekvämt för omgivningen, är ett sätt att visa att var och en har rätt att uttrycka sin vilja och bli lyssnad till. Daniel Östlund skriver i sin avhandling om hur deltagande kan främjas för elever i tränings-skolan:

En särskilt betydelsefull fråga att diskutera är hur arbetet med elevinflytande kan utvecklas till något som sträcker sig förbi arrangerade val som innebär att eleverna får välja mellan sylt eller kanel till filmjölken vid förmiddagsfikan eller liknande.¹²⁵

---

123. Risberg, Olof, *”Vem vill vara ihop med mig då?” – om behandling, sexuella övergrepp och utvecklingsstörning*, Rädda Barnen, 2004.

124. Löfgren-Mårtenson, Lotta, ”Får jag lov?” Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning, Studentlitteratur, 2005.

125. Östlund, Daniel, *Deltagandets kontextuella villkor. Fem träningskoleklassers pedagogiska praktik*, Malmö högskola, 2012.

” En smärtsam dimension som jag vid flera tillfällen stött på när jag haft förmånen att via psykoterapi lära känna ett antal pojkar är just den sista aspekten: att vilja vara vanlig. Få människor är väl helt tillfreds med hur de är och hur de ser ut. Hos en del – många tror jag – ger det här upphov till återkommande grubblerier. Men en sak är väl om jag tycker att min näsa hade kunnat vara aningen mindre. En annan om pojken med Downs syndrom skulle vilja ändra på hela sig. Ta bort 'den där jävla kromosomstörningen' som verkligen är 'usel'. Det går naturligtvis inte att föreställa sig hur den sorgen riskerar att i hög grad negativt färga självbilden och självförtroendet. Hur den kan föda avund, kanske rent av hat mot andra. Hur känns det att vara 17 år och yngst bland tre bröder i en familj som har ett starkt motorintresse och inse att körkort är en ouppnåelig utopi? Varför just jag?¹²⁶

Normer och regler i elevens vardag, till exempel i skola, sportsammanhang och sociala medier. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 1–6)

Normer, regler och lagar med betydelse för eleven och samhället samt hur de kan följas. (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Dessa centrala innehåll berör förutsättningar och villkor för umgänget med andra människor i familjen, skolan och samhället. Med en utgångspunkt i vardagliga sammanhang kan undervisningen bidra till en djupare förståelse för konsekvens-tänkande och på så sätt underlätta interaktionen med andra.

Sociala normer hjälper människor att fungera tillsammans. Att känna till normerna kan därför vara värdefullt för att förstå sociala sammanhang och för att kunna utveckla sin sociala kompetens. Hur sägs något på ett finkänsligt sätt, hur avvisar man någon utan att vara elak eller hur visar man sitt intresse för någon utan att mottagaren uppfattar det som olustigt. ”Vad av allt som finns uppe i huvudet ska komma ut ur munnen?”, frågar en lärare retoriskt.

– Bara för att man tänker något måste det inte sägas. Särskilt inte om det sårar, som en kommentar om någons utseende. Utmaningen handlar om att förstå att man ibland måste ta hänsyn till andra, även

---

126. Risberg, Olof, ”Vem vill vara ihop med mig då?” – om behandling, sexuella övergrepp och utvecklingsstörning, Rädda Barnen, 2004.

om det inte blir precis som man tänkte sig. Andra gånger handlar det om att kunna lyssna till sina egna känslor och agera på ett sätt som blir bra för en själv.

Flera lärare tar upp att normer och regler på sociala medier är ett område att beröra i undervisningen.

– Jag försöker skapa mig en bild av hur eleverna har det i skolan, i korridorerna, på fritiden. Om den ska bli heltäckande behöver jag också en förståelse för vad som sker på de sociala medierna. Konflikter utspelar sig på nätet likaväl som på skolgården. Vi jobbar med både samtal och skrivuppgifter kring sådant som händer på nätet. Vad får man skriva på nätet? Vad betyder det att någon gillat det man skrivit eller lagt upp? Kan man bli ledsen av sådant som händer på nätet? Vad gör man då?

En annan lärare fyller i:

– ”Nätregler” är en sak, men på nätet finns det många gråzoner. Det är svårt att veta vad som är okej och inte. Får man lägga ut bilder på sig själv, kompisar eller en partner på nätet? När är det okej? Varför är det ibland inte okej? Vi pratar om det ur ett rättighets- och skyldighetsperspektiv.

Normer upplevs olika, det vill säga att de är bra för vissa men fungerar exkluderande för andra. Sådana normer påverkar människors handlingsmöjligheter och även hur andras handlingar och beteende uppfattas. Normer som är kopplade till jämställdhet, sexualitet och relationer är exempelvis normer för könsuttryck, förväntningar på vem i en relation som ska ta initiativ till kärlek och sex och med vem och hur sexuella handlingar anses acceptabla. Normerna ser olika ut för tjejer och killar och normbrytande beteende kan bemötas olika utifrån kön. I undervisningen ska eleverna få kunskap om vad normer är och hur de kan fungera både stödjande och begränsande. Vilka konsekvenser får normer som bestämmer hur tjejer och killar ska vara? Vilket utrymme har en människa att få vara den hon är? På vilka sätt kan normer begränsa individens möjligheter? En lärare beskriver hur han arbetar med normer för vad som gäller på rasterna.

– Eleverna får formulera orättvisa normer som finns på skolan. Vi använder bilder på skolgården, matsalen, klassrummen och gymnastikhallen och pratar om hur det är på de olika platserna. En sak de nämner är att det finns ”tjejtid” vid biljardbordet i ljushallen. Är all annan tid därmed ”killtid”? De tar också upp att det mest är killar på fotbollsplanen, men att tjejerna blir favoriserade av lärarna och får vara inomhus oftare än killarna. De här samtalen handlar om elevernas arbetsmiljö och det är viktigt för mig som lärare att lyssna till hur de uppfattar sina arbetsdagar.

Arbetsätten som nämns ovan övar elevernas förståelse och förmåga i sociala sammanhang. Att dela sociala koder gör det möjligt att delta i samhällslivet och att få vänner. Samtidigt behöver undervisningen utmana de normer som ofta är facit för hur människor ska agera och vara. Gunilla Gerland skriver i *Autism: relationer och sexualitet* att människor med intellektuella funktionsnedsättningar ofta jämför sig med hur personer utan funktionsnedsättningar handlar.¹²⁷ Får man göra så? Sa jag rätt nu? Brukar man göra på det här sättet? Att ständigt sträva efter att följa normer, som man själv kanske inte kan eller vill följa, kan ses som orättvist. Genom att oftare få möjlighet att utgå från sig själv och sitt sätt att vara, istället för att snegla på hur andra gör och undra hur man *borde* göra, kan stärka självkänslan. I undervisningen finns det utrymme för att ta fasta på elevernas idéer, strategier och sätt att agera. Kanske finns det fler sätt att göra saker på än de allra vanligaste?

– På vår skola har vi blivit bättre på att se möjligheterna till ämnesövergripande samarbeten. I bilden ska eleverna gå och se en Carl Larsson-utställning. I samband med det kommer vi att prata om att Carl Larsson och August Strindberg skrev arga brev till varandra. Vad händer när man skriver arga saker till varandra på nätet?”

Hemortens historia. Vad närområdets platser, byggnader och vardagliga föremål kan berätta om barns, kvinnors och mäns levnadsvillkor under olika perioder. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 1–6)

Sveriges historia från cirka 1850 till nutid. Några centrala händelser och gestalter samt barns, kvinnors och mäns levnadsvillkor. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)

---

127. Gerland, Gunilla, *Autism: relationer och sexualitet*, Studentlitteratur, 2011.

Förändringsprocesserna industrialisering och demokratisering under 1800- och 1900-talen. Hur dessa förändringsprocesser påverkade samhället och levnadsvillkoren för barn, kvinnor och män. (Historia, gymnasiesärskolans nationella program)

Hemortens eller närområdets historia. Vad platser, byggnader och vardagliga föremål kan berätta. (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Kunskaper om gångna tider kan fungera som referenspunkter i livet. De kan ge jämförelsematerial som går utöver de egna erfarenheterna och hjälpa eleverna att se sin egen tillvaro i ett större sammanhang.¹²⁸ För att öka förståelsen för att man själv är en del av historien kan eleverna få skriva brev till framtida elever som kommer att undersöka hemortens historia på samma sätt som de gör nu.

Att besöka ett museum eller en hembygdsgård är ett sätt att undersöka hur livsvillkoren såg ut för kvinnor och män under en annan tid. Hur var det för kvinnorna att leva då? Vilka yrken var vanligast för männen? Är det annorlunda idag? Vilka fick bestämma mest? Så här säger en lärare:

– Jag vill att de ska leva sig in i olika perspektiv. När vi har arbetat med hemortens historia har vi letat fram fotografier på människor som levde här förr i tiden. Eleverna har fått skriva berättelser om vem de tror att personen på bilden var och hur den hade det när den levde. De som tycker att det är svårt att föreställa sig kan istället intervjua en äldre person om hur det var förr i tiden.

Sveriges historia från 1850 fram till idag kan undersökas med hjälp av en tidslinje om jämställdhet, berättar en lärare:

– Tidslinjen sträcker sig över en hel vägg i klassrummet. På den har vi märkt ut när kvinnor fick rösträtt, när det blev olagligt för en man att slå sin fru och när pappor fick börja vara hemma med sina barn. Vi lär oss mycket genom att prata om de olika händelser som finns utmärkta på linjen. Eleverna för samtal i smågrupper om hur det var innan vissa tidpunkter, exempelvis innan Sverige fick fri abort.

---

128. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

En lärare låter eleverna välja en historisk tid och ta reda på hur de såg på sexualitet, kärlek och familj då. Kunde de själva välja vem de ville vara tillsammans med eller ha familj ihop med?

– Eleverna får börja med att beskriva situationen för människor i Sverige idag. Hur och var träffar man en partner? Vilka samlevnadsformer är möjliga? Får man ha sex fast man inte är tillsammans? Hur kan en familj se ut? Sedan får de ”forska” om en annan tidsepok och göra jämförelser. Vilka hinder och möjligheter fanns förr i tiden? Hur har villkoren och möjligheterna förändrats för personer med intellektuella funktionsnedsättningar?

VERKTYG I UNDERVISNINGEN

En erfaren sexualupplysare menar att verktyg som collage, tidslinjer, kartor och studiebesök kan användas för att göra undervisningen om jämställdhet, sexualitet och relationer lättare att ta till sig. Collage kan konkretisera innehållet i undervisningen och kartor kan användas för att åskådliggöra likheter och skillnader mellan olika länder, men också förändringar. Tidslinjer kan till exempel ge eleverna en kronologisk överblick och göra det lättare att länka skeenden till varandra. Forskning visar att det kan vara lättare att ta till sig relativa tidsbegrepp, som nutid och dåtid, än att ta till sig årtal.¹²⁹

– Tidslinjer kan användas för att illustrera hur homo- och bisexuella människors rättigheter har stärkts eller hur kroppen förändras under en livstid. Collage kan visa hur män och kvinnor traditionellt har varit klädda och ger möjligheter att prata om hur mode förändras, men också om könskodade religiösa kläder och vad kläderna säger om ens status i samhället. En karta kan visa var i världen det idag är tillåtet med könsneutrala äktenskap, en annan karta kan visa samma sak fast för femtio år sedan. Kartor kan också vara en utgångspunkt för samtal om immigration och hur det är att flytta till en ny plats. Hur kan man göra för att få nya kompisar? Hur håller man kontakten med kompisarna som flyttat eller stannat kvar?

129. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

Ett studiebesök på ett museum kan bidra till att göra den historiska kontexten gripbar. Där kan eleverna titta på föremål och kläder som hjälper dem att levandegöra epoken, menar hon.

– Att själv göra tidsresor kan göra det lättare att ta till sig kunskap om vilka normer om sexualitet och kön som fanns på den tiden. Hade jag själv fått välja partner om jag levt under antiken? Om jag var bisexuell, hur hade det varit för mig då? Hur var det att vara tonåring? Vad hade jag kunnat och inte kunnat göra? Vad gällde för barn och för män respektive kvinnor?

Värdegrund, demokrati och alla människors lika värde, till exempel barnkonventionen, elevråd och klassråd. (Vardagsaktiviteter, årskurs 1-9)

Grundläggande mänskliga rättigheter såsom alla människors lika värde samt barnets rättigheter i enlighet med konventionen om barnets rättigheter (barnkonventionen). (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 1-6)

De mänskliga rättigheterna, deras innebörd och betydelse, inklusive barnets rättigheter i enlighet med barnkonventionen samt diskrimineringsgrunderna i svensk lag. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7-9)

De mänskliga rättigheterna. Vilka de är och hur man kan utkräva sina individuella och kollektiva mänskliga rättigheter. Konventionen om barnets rättigheter. (Samhällskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Värdegrund, jämställdhet och demokrati samt alla människors lika värde. (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

Skolan har till uppgift att förmedla och förankra hos eleverna de grundläggande värden som vårt samhällsliv vilar på. De värden som skolan ska gestalta och förmedla handlar om människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde, jämställdhet mellan kvinnor och män och solidaritet med svaga och utsatta.¹³⁰

Rättighetsperspektivet bör finnas med i undervisningen genom alla årskurser och ge eleverna insikter om sådant som att alla har rätt att bli kända i vem de vill, att de

---

130. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

har rätt att säga sin åsikt och att alla har rätt att må bra i den familj där de bor. Det arbetssätt läraren nedan beskriver kan användas i såväl lägre som högre årskurser och utvecklas genom att innehållet vidgas och fördjupas.

– Utan kunskaper om vilka rättigheter man har så är det svårt att veta om rättigheterna kränks. Vi har gjort en bok som vi kallar ”Våra rättigheter”. I den har vi samlat rättigheter som vi formulerat utifrån barnkonventionen, de mänskliga rättigheterna och Sveriges lag. I boken beskriver vi vad rättigheten innebär och hittar bilder som visar vad som menas. Vi skapar situationer där rättigheten aktualiseras som ett sätt att illustrera när den är viktig. Några exempel är: *Jag ska få sex- och samlevnadsundervisning. Alla ska ha tillgång till preventivmedel. Ingen får bli diskriminerad. Ingen annan får bestämma vem jag ska gifta mig med. Jag får själv välja om jag vill vara ihop med någon eller inte. Kvinnor har rätt till fri abort. Jag får vara ifred ibland.*

SRHR-frågor (Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter) omfattar bland annat rätten till sin egen kropp, rätten till abort, hbt-rättigheter, arbete mot sexuellt och könsbaserat våld, mödradödlighet samt frågor som handlar om hiv och aids. En lärare utforskar dessa genom att låta eleverna ta reda på hur det är för en kvinna, en man eller ett barn på en annan plats på jorden. Hur är det att föda barn för majoriteten i Malawi? Hur är det att vara tonåring i Colombia beroende på social tillhörighet? Hur är det att vara ett ungt par i Japan? Platserna som undersöks kan märkas ut på en karta eller en jordglob. Kartor kan också användas för att skapa en överblick i rättighetsfrågor, säger samma lärare.

– Eleverna får färglägga alla länder där pappor får vara hemma med sina barn, kvinnor har rätt till fri abort, länder där man får vara ihop med vem man vill eller där det finns ett tredje juridiskt kön. Hur är det att leva i länderna som ni har färglagt? Hur är det att leva i de andra länderna?

Skolverkets rapport *Diskriminerad, trakasserad, kränkt*²¹³¹ visar att en klar majoritet av de intervjuade eleverna i särskolan inte känner till varken barn- och

---

131. *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*. Skolverket, rapport 326, 2009.

elevskyddslagen eller skolans likabehandlingsplan. Diskrimineringsgrunderna, de mänskliga rättigheterna och barnkonventionen finns på lättare svenska på nätet. Att gå igenom diskrimineringsgrunderna och prata om deras innebörd kan vara ett sätt att samtala om maktstrukturer som finns i samhället. Eleverna kan få illustrera diskrimineringsgrunderna genom bilder eller berättelser och på så sätt koppla samman dessa med situationer i vardagen där diskriminering sker.

- Eleverna har fått göra tavlor där bilder och text uttrycker olika rättigheter som barn och människor har. I mitten av tavlorna får de sätta en bild på sig själv. Tanken är att tavlorna ska illustrera att var och en av dem är värdefulla och har rätt att ha det bra.

Aktuella frågor och debatter i samhället. (Vardagsaktiviteter, årskurs 1–9)

Aktuella samhällsfrågor som är betydelsefulla för eleven. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 1–6)

Aktuella samhällsfrågor i olika medier. (Samhällsorienterande ämnen, årskurs 7–9)

Aktuella samhällsfrågor, till exempel frågor som rör hälsa, miljö och globala händelser. (Individ och samhälle, gymnasiesärskolans individuella program)

I kursplanen för Samhällsorienterande ämnen står det att eleverna ska ”stimuleras att engagera sig och uttrycka sig i olika sammanhang för att på så sätt stärka tilltron till sin förmåga att delta i samtal om samhällsfrågor”. Att diskutera aktuella frågor i samtiden kan göra att eleverna utvecklar kunskaper om, och ett kritiskt förhållningssätt till, hur man hanterar information i vardagslivet. Urvalet av samhällsfrågor kan enligt kommentarmaterialet ske utifrån elevernas intresse och förståelse samt utifrån aktualitetsaspekter och kopplingar till olika teman och arbetsområden som eleverna ska arbeta med i skolan.¹³²

Genom att läsa en nyhetstidning får eleverna möjlighet att reflektera kring händelser som väcker deras tankar och känslor. De får också möjlighet att förstå sin samtid och öva på att uttrycka sina åsikter. En lärare berättar att hennes klass prenumererar på *8 sidor*, en nyhetstidning på lättare svenska.

---

132. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

– Det har gjort eleverna både allmänbildade och intresserade av världen och samhällsfrågor. Utifrån den nyfikenhet som tidningsartiklarna väcker är det lätt att komma in på spännande samtal, plocka upp ord och diskussionsfrågor. Det kanske står om Pridefestivalen, eller att Kronprinsessan ska gifta sig eller få barn. När det var val i Tyskland pratade vi om hur det ser ut i Sverige: Har vi haft någon kvinnlig statsminister? Att det handlar om konkreta händelser underlättar förståelsen.

Aktuella samhällsfrågor som rör jämställdhet, sexualitet och relationer kan handla om uppmärksammade blogginlägg eller diskussioner som förs i sociala medier, World Aids Day eller Internationella kvinnodagen, lagar som rör partnerskap och familjer, rapporter om sexuell hälsa och inte minst negativa sidor av makt och sexualitet. Många elever hör orden våldtäkt, pedofili och incest och har ofta frågor om dessa. Undervisningen kan ge eleverna en bredare kunskap om aktuella samhällsfrågor, men också ge dem möjlighet att uttrycka tankar och känslor som väckts exempelvis i samband med uppmärksammade brottmål.

” Skolans möjlighet och skyldighet är att vara en mötesplats för 'goda samtal'. Att ge möjlighet att reflektera och bearbeta alla de budskap som bilder som möter barn och ungdomar.”¹³³

Grupper och individers identitet, relationer och sociala livsvillkor med utgångspunkt i att människor grupperas utifrån kategorier som skapar både gemenskap och utanförskap. (Samhällskunskap, gymnasiesärskolans nationella program)

Faktorer som påverkar en människas identitet, livsstil och välbefinnande är exempelvis sexuell läggning, kön, funktionsförmåga, socioekonomisk bakgrund, etnicitet och religion. Att tillhöra en grupp som har något gemensamt kan ge känslor av delaktighet, samhörighet och glädje.

I undervisningen kan eleverna undersöka villkoren för olika grupper i samhället,

---

133. *Nationella kvalitetsgranskningar 1999: Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling: sex- och samlevnadsundervisningen: undervisningen om tobak, alkohol och andra droger*, Skolverket, 2000.

som till exempel heterosexuella, homosexuella och bisexuella. Vilka möjligheter har heterosexuella att berätta om sin partner? Heterosexuella åtnjuter i regel en rad fördelar – som att ofta känna sig tilltalade av informationsmaterial och reklam, att inte behöva ”komma ut” och frihet från blickar, kommentarer, kränkningar, våld och diskriminering. Ungdomsstyrelsen har visat att unga homosexuella, bisexuella och transpersoner generellt mår mycket sämre, har lägre självkänsla, känner otrygghet och hyser sämre tillit till människor än jämnåriga heterosexuella.¹³⁴ Ett sätt att arbeta med detta centrala innehåll kan vara att koppla ohälsotal till strukturer och normer kring sexualitet, sexuell läggning, förväntad funktionalitet och sexuell praktik. Det kan gälla hur ungdomar med intellektuella funktionsnedsättningar mår och deras möjlighet att uttrycka sin sexualitet, eller förekomsten av sexuella trakasserier på grund av kön eller sexuell läggning.

Normer kring kön påverkar ofta mäns och kvinnors handlingsutrymme. Det innebär att utrymmet att handla, uttrycka sig, visa känslor och vara på vissa platser ser olika ut för tjejer och killar. Ett exempel rör möjligheterna att utforska och uttrycka sin sexualitet. Killar som utforskar sin sexualitet blir ibland belönade för det, anses coola och få hög status. En tjej som visar intresse för sexualitet eller har flera partner kan istället riskera att få ett nedsättande rykte som slampa eller hora. Ryktena behöver inte vara kopplade till tjejens erfarenhet av sexuella relationer utan kan också handla om att hon anses bryta mot normerna om hur hon får klä sig eller uttrycka sig. I Skolverkets rapport *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?* står det på tal om ryktesspridning i särskolan:

Skvaller och ryktesspridning är ett vanligt problem bland eleverna, särskilt för flickor. Skvallret handlar främst om relationer och sex. Så här säger en flicka: ”Och sen, är man där med killkompisar så får man höra att du är med så många [pojkar], även fast man kanske bara är kompisar. Och sen efter ett tag så bara ”Du är en hora, du håller på med så många [pojkar]”. Många elever verkar tycka att lärarna inte tar detta på allvar och försöker vifta bort det som ”skoj som snart slutar”.¹³⁵

En lärare lyfter fram att det finns flera bra ungdomsfilmer som tematiserar hur kön påverkar ens handlingsutrymme och att film har varit ett bra sätt att ta upp detta

---

134. *Hon, han, hen – En analys av hälsosituationen för homosexuella och bisexuella ungdomar samt för unga transpersoner*, Ungdomsstyrelsens skrifter 2010:2.

135. *Diskriminerad, trakasserad, kränkt? Barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*. Skolverket, rapport 326, 2009.transpersoner, Ungdomsstyrelsens skrifter 2010:2.

i hennes klass. ”När vi diskuterar filmen kan vi se om vissa scener flera gånger och prata om vad det är som händer och hur det kunde ha varit annorlunda. Vi kan också stoppa filmen mitt i en scen och själva spela upp fortsättningen i klassrummet och på så sätt utforska andra förlopp.”

Att handlingsutrymmet att utforska sin sexualitet ser olika ut för killar och tjejer kan även avspeglas i tjejers och killars relation till sin kropp, lust och onani. Kommunikation till killar som handlar om kåthet och onani är ofta mer självklar och förmedlar att lust är en naturlig del av att vara tonårskille. Kommunikation till tjejer kan istället fokusera på kärlek och är sällan lika tydlig med att tjejer kan vara upphetsade, onanera och intressera sig för sex. Omvänt gäller att tjejer möts av många budskap som aktualiserar frågor om föräldraskap. Killar blir i relativt liten utsträckning speglade som människor som drömmer om bebisar och är inställda på att en dag få bli pappor.

Olika religioners syn i sociala frågor och samhällsfrågor, till exempel i frågor som rör kön, sexualitet och ekonomi. (Religionskunskap, gymnasieskolans nationella program)

Eleverna kan utifrån detta centrala innehåll få kunskap om synen på kön, sexualitet, jämställdhet och relationer inom olika religioner och livsåskådningar. Fokus kan ligga lika mycket på hur synen på dessa frågor skiljer sig åt mellan religionerna som inom respektive religion. Och vad är likt mellan religionerna?

Det finns många möjliga ingångar, som synen på könsmönster, jämställdhet, familjebildning, reproduktion, kärlek, äktenskap och skilsmässa, abort, samkönade relationer, sex före äktenskapet, avhållsamhet, sex för njutningens skull, preventivmedel eller kvinnors och mäns möjligheter och skyldigheter. Ett flertal riter och högtider kan kopplas till detta område. Sådana är exempelvis omskärelse, samlagsdebut samt förlovning och giftermål.

Det kan vara svårt att hålla isär en religions synsätt från de synsätt som finns i samhället i stort. Det finns, inom varje religion, dessutom en rad olika sätt att tolka den. Olika människor har olika uppfattningar och kan bli påverkade av såväl religion, kultur och lagar som familjens och vänners synsätt. Elever lever i parallella normsystem, det vill säga de har en situation som präglas av att vissa normer gäller hemma, andra inom kyrkan, ytterligare andra i skolan eller i basketlaget. Det väcker frågor om den egna identiteten och de egna åsikterna, menar en lärare.

– Hur är det att vara religiös om ens kompisar inte är det? Hur är

det att tycka något som inte passar ihop med det ens religion eller livsåskådning förespråkar? Det handlar om att ge utrymme för hur det känns att inte hålla med andra i sin omgivning, och samtala om hur man kan göra i sådana situationer. Till sist kommer det an på den kanske mest centrala frågan: Vem får bestämma över sådant som gäller mitt eget liv?

Hem- och konsumentkunskap

Omfattar *Hem- och konsumentkunskap* och *Vardagsaktiviteter* i grundsär- och gymnasiesärskolan respektive träningskolan.

ÄMNESOMRÅDETS KOPPLING TILL JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER

Att kunna strukturera sin tid och ta hand om ett hushåll är värdefulla kunskaper för att främja självständighet. Det ger fler möjligheter att välja hur man vill bo och leva i framtiden, en större känsla av självbestämmande, trygghet och frihet från beroende. Undervisningen i hem- och konsumentkunskap kan bidra till att eleverna utvecklar tilltron till sin egen förmåga och kreativitet vid matlagning och andra uppgifter i hemmet. Den kan också uppmuntra elevernas förmåga att ta egna initiativ. Att kunna ta kloka beslut om konsumtion, mat och hälsa innebär en förmåga att själv kunna påverka sitt eget välbefinnande. Även om man inte kan, eller kommer att kunna, på egen hand sköta allt i ett hushåll är det stärkande att få göra det man har förmåga att klara av och att få göra egna matval, välja sina egna kläder och ha förståelse för sin egen ekonomi.

Inom ämnet aktualiseras en rad normer som exempelvis hur familjer bör se ut, arbetsfördelning av sysslor och syn på kost, träning och konsumtion utifrån ett könsperspektiv. Dessa föreställningar påverkar och begränsar människors liv och val. I undervisningen kan normerna problematiseras och utmanas. Statistik som rör konsumtion, livsval, civilstånd och arbetsfördelning i hemmet är ofta baserade på heterosexuella relationer och kärnfamiljer och osynliggör att familjer och relationer kan se ut på många olika sätt. Frågeställningar i undervisningen kan vidga perspektiven. Hur påverkar det privatekonomin att leva som särbos? Hur ser fördelningen av hushållssysslor ut i en samkönad relation? Hur kan man organisera de vardagliga sysslorna på ett gruppboende?

Hemmet är en plats där en stor del av människors sociala liv tar plats. Där finns i många fall de personer som är viktiga i ens liv, som familjemedlemmar, vänner, assistenter och partner. I samband med exempelvis måltider ges möjlighet att umgås och att få uppleva gemenskap. Att tillgodogöra sig de aspekterna blir lättare om man är förtrogen med en del av de sociala normer som omger måltider. En lärare säger att:

– På sätt och vis är livsmedel det sista vi sysslar med. När vi arbetar i köket kommer alla livsfrågor fram.

DET CENTRALA INNEHÅLLETS MÖJLIGHETER

Rutiner för måltider och hur måltider kan arrangeras för att skapa gemenskap och välbefinnande. (Vardagsaktiviteter, årskurs 1–9)

Hur man kan arrangera måltider för att skapa gemenskap och välbefinnande. (Hem- och konsumentkunskap, årskurs 7–9)

Eleverna ska i undervisningen få lära sig att planera måltider och tillaga mat för olika situationer och sammanhang.¹³⁶ Kring mat finns det många sociala normer som vilken mat som är festmat och vilken som passar till vardags och att arrangemang med levande ljus och vita servetter av många uppfattas som uppvaktande. Att känna till associationer kring maträtter och miljöer gör det lättare att få tillgång till den sociala gemenskapen. Det är också värdefullt att få lära sig grundläggande normer kring bordsskick som att man ibland bör sitta vid bordet tills alla har ätit upp.

– Det sociala samspelet kring en måltid är en konst för sig och för att behärska den krävs övning. Vi äter tillsammans på lektionerna och då lär vi oss användbara fraser för att berömma maten och sätt att hålla igång ett samtal. Vi turas om att servera och duka av. Vi har också pratat om hur man kan ”använda” mat i sociala sammanhang, som att bjuda någon på fika, dela på en skål popcorn när man tittar på film eller smickra någon genom att ge personen choklad. Att bjuda in till en middag är ju exempelvis ett sätt att säga att man vill umgås.

I undervisningen kan eleverna få lära sig att vissa sätt att äta, föra sig och umgås anses vara socialt accepterade, men samtidigt få insikt i att sociala normer kan se ut på många olika sätt och ibland är begränsande. Hur ser exempelvis dejtingkulturen ut i olika länder? Vissa etikettsregler, som att sitta varannan man och kvinna, eller att använda termer som bordsdam och bordsherre, vilar på en heteronormativ syn på sexualitet och får konsekvenser för samkönade par och transpersoner.

När en lärare lät eleverna associera kring ordet romantik nämnde de att dricka te, tända ljus, solnedgångar och presenter – men inte en enda känsla. Det ledde till ett fördjupat projekt kring vad som egentligen gör en situation romantisk. Kan det vara romantiskt att äta gröt? Eleverna utvecklade resonemanget och kom fram

---

136. Se syftesformuleringen i kursplanen för Hem- och konsumentkunskap i grundsärskolan. *Förordning om läroplan för grundsärskolan*, SKOLFS 2010:255, Utbildningsdepartementet, 2010.

till att känslor av närhet, att vara omtänksam, att visa intresse och lust att hångla också kunde vara sådant som definierade en situation som romantisk och att en tv-spelskväll eller att spela fotboll därmed kunde innebära romantik. Läraren lyfte också frågor kring hur föreställningar om romantik kan påverkas av sådant som klass, kön, ålder, religion och grupptillhörighet.

En lärare beskriver varför hon anser att det finns kopplingar mellan praktiska lösningar i vardagen och jämställdhet, sexualitet och relationer:

– Det finns enkla sätt att öka elevernas förutsättningar att vara aktiva och delaktiga både nu och i framtiden. Om man får lära sig hur man kan organisera sitt hem och vardag kommer det att stärka självkänslan och identiteten och ge individen förutsättningar för att leva i relationer och bilda familj. Ibland är det faktiskt bara praktiska lösningar som krävs för att en person själv ska kunna arrangera en middags dejt. Det kan vara bilder att bygga inköpslistor av, och etiketter med text och bild som visar var tallrikarna ska stå. Konversationskort, eller att förbereda frågor, underlättar ofta samtalet. Ett strukturschema kan visa hur man använder en kondom. Ett gem i kanten underlättar: det kan flyttas nedåt när man har utfört en instruktion. Att inse att det ibland är praktiska svårigheter som står i vägen för människors förmåga är ett sätt att lyfta ”problemen” från individen och inkludera fler i samhället.

Arbetsfördelning i hemmet ur ett jämställdhetsperspektiv. (Vardagsaktiviteter, årskurs 1–9 och Hem- och konsumentkunskap, årskurs 7–9)

Jämställdhet och arbetsfördelning i hemmet och samhället. (Hem- och konsumentkunskap, gymnasiesärskolans individuella program)

I enlighet med det här centrala innehållet ska eleverna få kunskaper om, och ges möjlighet att reflektera över, hur arbetsuppgifter i hemmet fördelas mellan män och kvinnor. Diskussioner om arbetsfördelningen kan föras utifrån till exempel ekonomiska, kulturella och historiska perspektiv och ska ge eleverna förmåga att kunna reflektera över jämställdhet.

I Sverige utför kvinnor en större del av det obetalda hemarbetet än vad män gör. Vilka sysslor män respektive kvinnor förväntas utföra skiljer sig också åt. Redan små barn möts av budskap om att städning, matlagning och barnpassning i första hand är för tjejer.

– I en leksaksbutik säljs det städutrustning, spisar och dockor i förpackningar som kommunicerar att leksakerna är till flickor. Likvärdiga leksaker i ”pojkförpackningar” brukar vara svårare att hitta. Hos flickor uppmuntras också ofta omhändertagande, lyssnande, pyssliga och omvårdande egenskaper, något som inte sker i samma utsträckning med pojkar.

Könsmönstren påverkar i förlängningen kvinnors och mäns deltagande i arbetslivet och familjelivet, val av yrke, uttag av föräldraledighet, karriärmöjligheter, lön och pension. Samma lärare resonerar kring vad som kan göras för att ifrågasätta de föreställningar som säger att vissa sysslor är manliga respektive kvinnliga.

– I praktiken handlar det om att tjejer under sin uppväxt får göra vissa saker medan killar gör andra saker. Det man gör ofta blir man duktig på och känner sig bekväm med. Mitt uppdrag är att se till att eleverna får andra, och fler, erfarenheter och får testa nya roller och sysslor. Killarna får göra dekoren när vi gör muffins, tjejerna får laga ugnen. Jag försöker att problematisera de roller som eleverna spontant tar på lektionerna. Vissa av dem deltar och styr och ställer, andra drar sig undan. Några deltar men bara när de får instruktioner. Vi brukar prata om det. Ibland bestämmer vi att någon ska testa en annan roll nästa gång. Då påminner jag om det veckan därpå: idag är det du som ska ta mest ansvar.

Att titta på reklamfilmer kan ge insikter om vem som förväntas köpa vissa produkter. En lärare lät elever studera olika sorts reklam och skriva ner vilka sysslor männen respektive kvinnorna utförde. Ett normkritiskt arbetssätt innebär att också resonera kring vilka fördelar det finns med att inte koppla sysslor till kön. Sådana kan exempelvis vara att det stärker självkänslan och identiteten att kunna många olika saker, att det gör att alla människor kan utveckla det de är bra på och att människor inte behöver känna sig begränsade eller tvingade att vara på ett visst sätt till följd av normerande könsmönster. Undervisningen kan synliggöra att traditionella fördelningar av hushållssysslor bygger på en föreställning om att människor ska leva tillsammans i olikkönade relationer. Vad behöver man kunna om man vill leva själv eller tillsammans med kompisar?

För att underlätta förståelsen är det värdefullt att ta exempel ur elevens egen

vardag, som att föra samtal om vem som gör vad i deras egen familj och vilka saker de själva brukar hjälpa till med, menar en lärare.

– En elev berättade att han inte gillar att hjälpa till i tvättstugan – men insåg att det betydde att någon annan var tvungen att göra det. Eleverna bestämde sig för att testa en ny sak varje vecka. En pojke började natta sin lillebror och pratade efteråt mycket om hur det skulle vara att själv vara förälder. Flickor får relativt ofta möjligheter att pyssla, ta om hand och visa omsorg. Pojkar får inte det på samma sätt.

I undervisningen kan förmågan att kunna samarbeta och dela ansvar i praktiska situationer främjas.¹³⁷ En lärare berättar att de testat olika system för att fördela arbetsuppgifterna på lektionerna:

– Just nu har vi ett stjärnsystem. Det är en lista med elevernas namn och bild och de olika sysslor som behöver göras. När de till exempel har plockat ur diskmaskinen får de en stjärna. Genom att räkna stjärnorna kan de se att alla hjälper till ungefär lika mycket.

---

137. *Kommentarmaterial till grundskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

Praktisk-estetiska ämnen

Omfattar *Estetisk verksamhet, Bild, Musik* och *Slöjd* i särskolans olika stadier och inriktningar.

ÄMNESOMRÅDETS KOPPLING TILL JÄMSTÄLLDHET, SEXUALITET OCH RELATIONER

Ämnesområdet har flera kopplingar till jämställdhet, identitet, självkänsla och relationer. När eleverna i undervisningen utvecklar kunskaper om hur man kan gestalta genom bild, slöjd, musik, rytmik, lek och drama ges de också fler sätt att kommunicera. De olika uttrycksformerna ger många möjligheter att bearbeta och uttrycka erfarenheter, känslor, tankar och behov. Ämnena utvecklar också kreativitet och nyfikenhet, och att möta estetiska uttrycksformer kan ge känslomässiga upplevelser.

Estetisk verksamhet kan präglas, som många av samhällets områden, av traditionella könsmonster. Vissa val av material, tekniker, instrument och rörelser kan vara tillgängliga för pojkar medan andra är mer tillgängliga för flickor. Det kan till exempel vara mer accepterat för en flicka att intressera sig för sömnad, blockflöjt och dans än för en kille. I undervisningen kan läraren utmana traditionella könsmonster genom att uppmuntra alla elever att utforska olika uttryckssätt. Undervisningen kan också, genom att studera estetiska uttryck i olika konstformer, tidsepoker, traditioner och kulturer, belysa hur normer påverkar och begränsar människor, samt att normer kan se olika ut i olika sammanhang samt förändras över tid.

Kommentarmaterialet för grundsärskolan framhåller att resultatet av skapande aktiviteter inte ska bedömas som rätt eller fel, bra eller dåligt.¹³⁸ Åsa Falk-Lundqvist skriver på samma sätt att de estetiska ämnena är demokratiska eftersom de utgår från subjektiva upplevelser vilka inte kan värderas.

Upplevelsepedagogiska metoder motarbetar negativa prestationskrav och eleverna blir fria att uttrycka sig utan att vara rädda för att misslyckas.

Det innebär att alla är "lika" när det kommer till upplevelsekompetens.¹³⁹

Hon skriver att estetikens roll är att bidra med olika bilder av verkligheten och att vidga elevens upplevelsevärld. "Att arbeta med estetiska läroprocesser innebär

---

138. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

139. Falk-Lundqvist, Åsa, *Fantasi och lekfullhet i lärandet – gestaltande arbete i skola och särskola*, 2007.

att arbetet, oberoende av vilket ämne eller tema det handlar om, kopplas samman med känsla och uttryck.”¹⁴⁰

Med hjälp av estetisk skolning utvecklas identiteten och individen får hjälp att förstå sig själv. När man ser sig själv som en deltagare som kan åstadkomma något för att påverka helheten och uttrycka detta i kommunikation, ökar tilltron till den egna förmågan.¹⁴¹

I skapandet ges möjligheter att göra egna val och testa egna idéer – slå på trumman eller inte, stryka ut blå färg eller inte – vilket kan vara särskilt betydelsefullt för elever vars vardag är strukturerad och som i begränsad utsträckning tillåts ta egna beslut.¹⁴² Det fria experimenterandet, och att i ett ljud eller ett färgmönster förstå och upptäcka sin förmåga att påverka, är värdefullt för självbilden.

I skapande verksamhet använder eleven kroppen som redskap. Att klara av uppgifter och att uttrycka sig estetiskt kan ge ett stärkt självförtroende som kopplas till kroppens förmåga och bidrar till en positiv kroppsupplevelse. Att delta med alla sina sinnen och i undervisningen se, höra, lukta och känna kan möjliggöra förståelse och närvaro på fler plan än det intellektuella.

SLÖJD

Slöjdpraktiker och material kan ha kopplingar till könsmonster i samhället och förväntningarna på pojkar och flickor kan se olika ut. Traditionellt förväntas kanske killar vara intresserade av att arbeta med grövre material som trä och metall medan textil associeras med det kvinnliga. En slöjdlärare berättar att pojkarna ofta vill göra stora saker medan flickorna i större utsträckning vill göra sådant som är smått och pilligt. Dessutom gör pojkarna oftare saker för utomhusbruk medan flickornas alster är ämnade att användas inomhus. I samband med detta blir skolans arbete med att motverka traditionella könsmonster centralt.

Genom att diskutera och problematisera strukturerna – och uppmuntra eleverna att överväga olika idéer, material, tekniker och utföranden – kan undervisningen bidra till att eleverna känner nyfikenhet, frihet och lustfylldhet. Det ökar förutsättningarna för att de ska tillägna sig en bred repertoar av färdigheter.

---

140. Ibid.

141. Ibid.

142. Ibid.

BILD

Bilder har betydelse för människors sätt att tänka, lära och uppleva sig själva och omvärlden – det gäller inte minst för områdena jämställdhet, sexualitet och relationer. Människor omges ständigt av bilder som har till syfte att informera, övertala, underhålla och ge estetiska och känslomässiga upplevelser. Det är betydelsefullt att kunna samtala om dessa bilder, förstå dem, uppleva dem och att själv utveckla sin kreativitet och bildskapande förmåga.

Bilder som visar stereotypa kvinnor och män, kärnfamiljer, olikkönade relationer, vita människor och personer utan synliga funktionsnedsättningar är vanligt förekommande i samhället. Det gäller oavsett om det handlar om reklambilder, nyhetsbilder, bilder i resekataloger, läroböcker eller informationsmaterial. Undervisningen kan synliggöra detta genom att ifrågasätta varför det är så många människor som saknas. På vilket sätt påverkar det oss att bilderna bara visar en del av verkligheten?

Många bilder i samhället handlar om sexualitet och relationer, och därmed också om makt, könsmonster och könsuttryck. Det gäller de direkt sexualiserade bilderna, men också bilder som syns i reklam, nyhetssammanhang och informationsmaterial. I undervisningen kan eleverna få möjlighet att upptäcka detta, resonera om hur vi blir påverkade av bilderna och även utforska vad som händer i en bild om man ändrar en pose, ett ansiktsuttryck eller ett sammanhang. Genom historiska exposéer kan man exempelvis utforska könsuttryck och ideal, hur familjer har skildrats och vilka kroppsspråk och känslor människor förväntades uttrycka på 1700-talet. Bilder kan också berätta om kvinnors och mäns villkor och levnadsförhållanden i olika tider och sammanhang.

Manliga konstnärer har historiskt blivit mer uppmärksammade, och har ofta en mer given plats i konsthistorien. Läraren kan lyfta fram kvinnliga konstnärer och fundera på vilka verk som eleverna får ta del av, men också föra samtal om varför kvinnors konst är mindre känd.

Många kommunicerar idag med privata bilder genom att dela dessa på nätet. En anledning kan vara en vilja att uttrycka sin identitet, vilket kan vara en spännande ingång i undervisningen. Vilka redigerings tekniker, exempelvis filter, används för att förmedla budskap och stämningar i bilder? Eleverna kan fundera på vilka bilder på sig själv de vill dela med andra, och varför? Vilka problem kan det leda till när man delar bilder på nätet?

Förekommer det att elever delar bilder för att kränka andra? Det kan vara bra att diskutera med eleverna vilka bilder som kan vara kränkande, hur det känns att hamna i situationer där kränkande bilder sprids och hur de kan undvika dessa situationer.

MUSIK

I musikundervisningen ska eleverna få möjlighet att utveckla sin kreativitet, musikalitet och tilltro till sin förmåga att sjunga och spela utifrån sina förutsättningar.¹⁴³ Musik kan också bidra till identitetsutvecklingen och vara en betydelsefull väg till social gemenskap.

Musik kan sätta igång tankar och beröra människor känslomässigt. Den är ett sätt att uppleva men också ett redskap för att visa känslor och förmedla idéer och tankar. Elever som i andra sammanhang har svårt att kommunicera kan i musiken hitta egna uttryck och vägar. Att spela och sjunga tillsammans övar även samspel och förmågan att interagera med lyhörddhet. För elever som upplever att de i sociala situationer på olika sätt ”kolliderar” med sin omgivning kan det vara värdefullt med erfarenheter av att vara en del av en fungerande helhet som åstadkommer något tillsammans.

Både musikproduktion och musikkonsumtion präglas av könsmonster. Det finns förväntningar på vem – i fråga om kön, ålder och etnicitet – som ska skapa vilken sorts musik, men också på uttryckssätt och klädval vid musikframträdanden. Musikvideor visar tydligt de olika uttryckssätt som är tillgängliga för män respektive kvinnor. Musikstilar, och möjligheterna att uttrycka intresse för dessa, har också kopplingar till kön. Vissa genrer anses mer manliga medan andra anses kvinnliga. Det kan vara svårt för barn- och ungdomar att berätta vad de gillar om det avviker från förväntningarna. Även mellan instrument och kön finns det stereotypa samband. Det är ofta lättare för en kille att spela gitarr eller trummor än vad det är för honom att välja fiol. Vilka förväntningar finns på uttryck hos manliga respektive kvinnliga artister och vilka begränsningar och konsekvenser kan det leda till? Eleverna behöver i undervisningen få resonera kring de här strukturerna och uppmuntras att fritt utforska olika instrument, genrer och uttryckssätt.

I det centrala innehållet i Musik i grundskolan¹⁴⁴ står det att eleverna ska få möta musik från olika kulturer och epoker, och även bekanta sig med några olika tonsättare, låtskrivare och musikaliska verk. Läraren ska välja verk och personer som visar musikproduktionens bredd. Genom att välja hip hop av kvinnliga artister, band med både manliga och kvinnliga deltagare och låtar som handlar om samkönad kärlek bidrar läraren till att utmana begränsande normer.

---

143. *Förordning om läroplan för grundskolan*, SKOLFS 2010:255, Utbildningsdepartementet, 2010.

144. *Ibid.*

” Musik, rörelse och rytm är byggstenarna i rytmik. En rytm kan uppfattas i musikens takt men även i en regelbunden rörelse som andning eller i växlingarna mellan avslappning och anspänning eller mellan att följa och leda.”¹⁴⁵
Ur Estetisk verksamhet, grundsärskolans inriktning träningskola

” Genom spel på musik- och rytminstrument tillsammans med andra skapas möjligheter till samspel och turtagning. Musik som uttrycksmedel fyller en viktig funktion för att visa, förstärka och skapa känslor, till exempel glädje och sorg. Genom kunskap om sin egen förmåga att använda sin kropp, röst och instrument kan eleverna finna glädjen i att musicera både enskilt och tillsammans med andra.”¹⁴⁶
Ur Estetisk verksamhet, grundsärskolans inriktning träningskola

DET CENTRALA INNEHÅLLET S MÖJLIGHETER

Mode och trender i ungdomskulturen. Vad de kan signalera och hur de kan påverka individen. (Estetisk verksamhet, årskurs 1–9)

Mode och trender i ungdomskulturer, vad de signalerar och hur de kan påverka individen. (Slöjd, årskurs 7–9)

Aktuell ungdomskultur, till exempel musik, mode och film. (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)

Kläder kan vara stilmarkörer och uttrycka grupptillhörighet. Vissa klädesplagg uttrycker religiös, politisk eller kulturell hemvist. Att dela utseendemässiga attribut kan vara ett sätt att känna gemenskap, och att få klä sig som man vill är för många en värdefull del av att uttrycka sin identitet. Kläder kan också vara ett sätt att utforska och uttrycka sexualitet och könstillhörighet.

Plagg som förväntas bäras av män respektive kvinnor utformas och färgsätts vanligtvis på olika sätt. Det gäller även smycken, skor och huvudbonader. På

---

145. *Kommentarmaterial till grundsärskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

146. *Ibid.*

avdelningen för barnkläder är kläder i samma storlek ibland olika stora på flickavdelningen respektive pojklavdelningen. Flickkläderna förväntas sitta tajtare mot kroppen än vad pojkläderna förväntas göra.

Att till exempel blanka och glansiga tyger sällan används i kläder till män, är något en lärare problematiserar i undervisningen.

– Jag lägger stereotypa killkläder i en hög på golvet och stereotypa tjejkläder i en annan. Sedan undersöker vi vad som är olika. Eleverna nämner sådant som att de har olika färger och har olika tryck och mönster. Vi pratar om vad som händer om en kille väljer ett plagg ur tjejhögen. Hur känns det att vara tjej och vilja ha plagg som ligger i killhögen? Jag låter eleverna blanda alla plagg i en stor hög på golvet. Hur skulle det vara om alla fick ha de kläder de ville? Vi brukar testa att sortera kläderna på andra sätt. Till exempel att lägga byxor på ett ställe och alla t-shirtar på ett annat. Vilken uppdelning är bäst?

Kommentarmaterialet till Slöjd¹⁴⁷ lyfter fram att det centrala innehållet har ett tydligt samhällsperspektiv och betonar vikten av att eleven görs medveten om vad olika uttryck signalerar och hur de kan uppfattas av andra. Vilka värden associeras med vilka stilar? Vad ”säger” olika kläder? Kan det uppfattas oartigt att ha keps på sig inomhus? Undervisningen behöver genomföras med varsamhet så att den inte resulterar i påståenden om olika grupper och olika kläders budskap. Det är individen som bär ett plagg som har tolkningsföreträde, och olika uttryck kan förstås på olika sätt av olika utövare och tolkare, liksom värden kan förändras över tid och ha lika innebörd i olika sammanhang.

– Att undervisa eleverna om att mode förändras över tid – och att det är olika på olika platser på jorden – ger dem insikter om att normer inte är statiska. Exempelvis anses rosa, av många, vara en klassisk tjejfärg, trots att det för hundra år sedan snarare var män som bar rosa. Kvinnor bar istället ofta blått. Klädesplagg som kjolar och klänning bärs av män i många länder, medan kvinnor i byxor är ett relativt nytt fenomen i Sverige och ovanligt på andra platser på jorden.

---

147. *Kommentarmaterial till grundskolans kursplaner*, Skolverket, 2011.

Reklam- och nyhetsbilder och andra för eleven aktuella bilder. Hur de är uppbyggda och vilket budskap de förmedlar. (Estetisk verksamhet, årskurs 1–9)

Bilder som behandlar frågor om identitet, kön, sexualitet, etnicitet och maktrelationer. Vilket budskap de förmedlar och vilken påverkan de kan ha. (Bild, årskurs 7–9)

Så här brukar en lärare inleda arbetet med bildanalys:

– Eleverna får ge sig ut i närområdet och fotografera alla bilder de får syn på. De behöver inte gå långt: det finns bilder på löpsedlar, reklam vid busskuren, en bild i mobilen, en målning i klassrummet. Fotografierna tittar vi sedan på tillsammans. Vad vill bilderna säga? Hur tror ni att bilderna påverkar oss?

Bildanalys syftar till att träna elevernas förmåga att undersöka en bilds syfte, det vill säga få syn på de budskap i bilden som försöker påverka, locka och övertala mottagaren på olika sätt.

Hur används kroppar, utseenden och sexualitet i bilder? Såväl nyhetsbilder och bilder i läroböcker, som reklambilder och historiska bilder kan användas. Att ställa frågor till bilderna är ett sätt att ta reda på mer om dem. Vad händer på bilden? Vad känner personerna? Ser de ut på det här sättet på riktigt?

Ett sätt att arbeta med hur könsmönster och könsuttryck skildras är att låta eleverna jämföra vad männen och kvinnorna på bilderna gör och vilka kläder de har på sig. En fördjupning av analysen, som också omfattar maktaspekter, kan innebära att undersöka hur personerna står eller sitter, vem som är längst fram på bilden och vilka egenskaper de uttrycker. En lärare berättar hur han arbetar:

– Jag låter eleverna klippa ut bilder ur tidningar, reklam och informationsmaterial. En grupp gör ett collage med bilder på kvinnor, den andra med bilder på män. Sedan sätter vi collagen på väggen och jämför. Vad är lika och vad är olika på bilderna? Vilka färger är vanligast på de olika collagen? Vad gör personerna? Varför tror ni att det är olika?

Samma lärare fortsätter:

– Nästa steg är att utmana normerna. Vi laborerar med uttryck, kroppshållningar och miner. Vad händer om mannen och kvinnan på en bild byter plats? Hur blir det om mannens huvud sitter på kvinnans kropp? Blir det annorlunda om det är en kvinna som står i den posen? Genom att klippa och klistra blir förändringarna konkreta och eleverna behöver inte försöka föreställa sig hur det skulle se ut. Ofta reagerar eleverna med att skratta, och det är en bra reaktion att uppmärksamma. Varför tycker man att det ser märkligt ut när en kille rör sig på det sättet?

Reklambilder skildrar ofta utseendeideal som är svåra att leva upp till och som påverkar möjligheten för människor att känna sig nöjda med sina egna utseenden. Undervisningen kan ge insikter om att reklambilder är till för att sälja produkter och att deras syfte rent av är att få människor att känna att de inte är bra som de är. Med hjälp av kunskaper om hur man kan redigera foto och film blir det lättare att förstå att bilder är tolkningar av verkligheten, menar den här läraren.

– Det lättaste sättet att förstå att kroppar och utseenden kan manipuleras i redigeringsprogram är att testa själv. Det finns program och appar som är enkla att använda. Det ökar förståelsen för att till exempel reklambilder, eller bilder på snygga kändisar, inte alltid visar sanningen.

Att bilder på olika sätt uttrycker, anspelar på eller laborerar med sexualitet, makt och kön är vanligt. Det är något eleverna kan ha frågor om och behöva hjälp med att processa. En lärare resonerar kring behovet av att nyansera de bilder eleverna kan möta i pornografin.

– Eftersom eleverna kommer i kontakt med pornografi behöver jag föra samtal om vad de ser. Förstår man att porrfilmer visar iscensatta situationer och att människorna är skådespelare? Många elever får en skev uppfattning eftersom de tror att porren visar en verklig bild av kroppar och sex, och även hur man kan bete sig mot varandra i en sexuell situation. Det är vanskligt att skapa sig en bild av sex utifrån porrfilmer eftersom pornografins bildspråk innehåller maktspekter. Det är ju ofta så att sexualiteten i porren är på mannens villkor.

Framställning av berättande bilder, till exempel sagobilder. (Bild, årskurs 1–6)

Framställning av berättande och informativa bilder, till exempel seriebilder och illustrationer till text. (Bild, årskurs 7–9)

Sexualitet, känslor och relationer kan utforskas genom att eleverna illustrerar berättelser eller sagor om vänskap och kärlek. Det övar inlevelseförmågan och ger möjlighet till identifiering. Genom att prata om tolkningarna av karaktärerna kan man hitta ingångar till samtal om könsmönster och identitet. När berättande bilder framställs, som sagobilder och serier, utforskas också på ett djupare plan det som berättas, och det kan hjälpa eleven att skapa förståelse för olika förlopp och sammanhang. Särskilt scener som innehåller motiv och känslor kan bli begripligare när text och bild kombineras. En lärare berättar:

– Vi väljer en situation, en känsla eller ett dilemma som eleverna får hitta sätt att gestalta. Vilka färger uttrycker på bästa sätt en viss känsla, som svartsjuka? Hur visar man att någon längtar, är ledsen eller precis har fått veta något roligt? Situationsbilder är bra för de ger en möjlighet att känna igen sig. Om de sedan hamnar i samma situation i verkligheten har de redan på sätt och vis redan ”varit med om det”.

Det finns möjligheter att samarbeta med andra ämnen, till exempel kring arbete med kroppen. Eleverna kan göra informativa bilder som visar vilka ställen på kroppen som är mest känsliga, eller hur kroppen förändras i puberteten. En lärare berättar att det var populärt att låta eleverna göra bildserier som förklarade hur man kan använda en kondom. Serier kan också användas för att förklara och levandegöra vad som händer steg-för-steg när man besöker en ungdomsmottagning eller gör en gynekologisk undersökning.

Musikassociationer: bilder och känslor som kan uppstå när man lyssnar på musik. (Musik, årskurs 1–6)

Musikassociationer: bilder, känslor, åsikter och berättelser som kan uppstå när man lyssnar på musik. (Musik, årskurs 7-9)

Förmedling av tankar och känslor genom musik, dans och drama. (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)

**De estetiska uttrycksformernas betydelse för människor i olika sammanhang.
(Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans nationella program)**

När eleven lär sig mer om sina egna känslor blir upplevelsen av den egna kroppen och den egna personen tydligare. Det finns många sätt att utforska vilka känslor och tankar som olika musikstycken väcker i oss. I samarbete med bildundervisningen kan eleverna få måla de tankar, känslor och bilder som framkallas när de lyssnar på musik. I språkämnena kan de skriva texter med ett musikstycke som inspiration. Att estetisk verksamhet och känslor är intimt sammankopplade, framhålls av en lärare.

- En elev beskrev hur en bild ”överföll” henne. En annan att musik kan ”stöta till en”. Det är olika sätt att uttrycka att konsten påverkar våra känslor och tankar, och att den är en bra utgångspunkt för att öva på att beskriva upplevelser.

I samarbete med idrotten får eleverna göra en slags inre resa, liggandes på mattor i gymnastiksalen, berättar en lärare.

- Det är lättare att uppleva musik och lyssna inåt om man ligger ned och inte tittar på någon av klasskompisarna. Samtidigt som jag spelar olika musikstycken ställer jag frågor som eleverna får fundera på. Hur känns det i kroppen? Vilka känslor känner du?

En annan lärare använder filmmusik för att öva elevernas inlevelseförmåga.

- Utifrån musiken får de gissa vad de tror händer i filmen när det stycket spelas, vad de tror att personerna känner och varför. Vi skapar berättelser där det inte finns några rätt och fel, där det handlar om att utforska vilka bilder som kommer till en. En lättare variant är att de får säga de ord de kommer att tänka på, eller uttrycka känslor de känner med ansiktsuttryck. Den här övningen synliggör att det inte är en intellektuell aktivitet att lyssna på musik, den är känslomässig.

Genom att studera hur musik används i filmer eller reklam kan eleverna få förståelse för att musik kan påverka vår sinnesstämning och ibland används aktivt för att till exempel få oss att köpa något. Men musikens förmåga att konkretisera,

locka fram och förstärka upplevelser rör också det privata. Exempelvis har många erfarenheter av att ett särskilt musikstycke kan framkalla minnen från ett sommarlov eller en förälskelse. För elever som har svårigheter att minnas kan musik vara ett bra verktyg för att återuppleva positiva stunder. Musiken blir ett sätt för att resa tillbaka till en viss plats eller sammanhang. Att få lyssna till den musik man möter vid exempelvis högtidliga sammanhang inför eller efter själva högtiden kan bidra till igenkänning och trygghet eller bli ett stöd för minnet.

Musik kan även användas i vardagen för att förstärka upplevelser. En lärare berättar hur hon gör eleverna medvetna om musikens olika användningsområden, till exempel som avslappning, motivationshöjare eller i sociala sammanhang, genom att låta dem göra låtlistor. Eleverna får själva välja vilken lista de vill skapa.

– Det kan vara en lista med musik som man vill höra på morgonen för att komma igång med dagen eller musik för att komma ner i varv på kvällen. En elev gjorde en lista för löprundan, en annan ville ha musik att lyssna på när hon bakar. Det gäller att hitta rätt musik, som ger rätt känsla eller inspiration, och det ger oss möjlighet att samtala om vilken musik som passar bra till vad. Är det skillnad på musik man vill lyssna på när man är kär och när man är olyckligt kär?

Läraren beskriver att låtlistorna gör upplevelsen möjlig att handskas med. ”Listan gör det lättare att hantera känslorna, den ger ramar. Eleverna lär sig att de kan lyssna på musiken när de vill gå in i en viss upplevelse. När de känner sig färdiga, kan de stänga av den.”

***Musik som knyter an till elevens vardagliga och högtidliga sammanhang.
(Estetisk verksamhet, årskurs 1–9)***

Musikens funktion för att markera identitet och grupptillhörighet i olika kulturer. (Musik, årskurs 7–9)

Musikens funktion för att markera högtider, traditioner, identitet och grupptillhörighet. (Estetisk verksamhet, gymnasieskolornas individuella program)

***De estetiska uttrycksformernas betydelse för människor i olika sammanhang.
(Estetisk verksamhet, gymnasieskolornas nationella program)***

Med musik kan en individ förstärka och kommunicera sin bild av sig själv. En persons musikintresse eller musiksmak kan utgöra en del av identiteten och medföra känslor av samhörighet med andra. Musikens identitetsskapande möjligheter fungerar emellertid både stärkande och begränsande. Det finns kopplingar mellan musikgenre, etnisk bakgrund, ålder och könstillhörighet som i undervisningen behöver problematiseras och belysas, liksom att vissa artister och stilar anses coola medan andra anses tontiga.

Kursplanen i Musik öppnar för samtal om elevernas egna erfarenheter av musik, deras musiksmak och vilka känslor olika sorters musik framkallar hos var och en.¹⁴⁸ En lärare berättar att hon arbetar med hur det är möjligt att konstruera identitet i relation till musik och att hon försöker göra eleverna uppmärksamma på att de kan använda musik som ett sätt att uttrycka sig.

– Ett ledmotiv är en låt som är associerad med en person, stämning, känsla eller tanke. I filmer används ledmotiv för att beskriva och förstärka filmens budskap eller karaktärernas känslotillstånd. Eleverna får i uppdrag att hitta ett ledmotiv till sig själva och att formulera varför just den låten säger något om deras person. En svårare variant är att få komponera egna stycken.

Musiken kan, enligt en lärare, öppna dörrar för ett utforskande av identiteten som är vanligt under tonårstiden.

Att vara en del av en subkultur, använda vissa kläder och uttryck, kan vara ett sätt att lära känna sig själv. Att upptäcka nya intressen kan också vara ett sätt att förvärva en större frihet och ta mer plats. Låt säga att en elev börjar lyssna på punk

---

148. *Kommentarmaterial till grundskolornas kursplaner*, Skolverket, 2011.

och vill klä sig som en punkare. Föräldrarna har alltid köpt barnets kläder, men nu vill han eller hon få bestämma själv. Att inse det, och börja kräva nya saker, är ett led på vägen mot att bli vuxen.

Rollspel, till exempel utifrån sagor, händelser och känslor. (Estetisk verksamhet, årskurs 1–9)

Förmedling av tankar och känslor genom musik, dans och drama. (Estetisk verksamhet, gymnasiesärskolans individuella program)

Inom området jämställdhet, sexualitet och relationer finns det otaliga teman att skapa rollspel och dramatiseringar kring. Hur kan olika personer tänka, känna och agera i olika situationer? Uppslag till teman kan komma från eleverna själva, en händelse som inträffat på skolan eller en scen i en film som eleverna vill utforska ett alternativt slut på. Vad händer på festen när flickvännen flörtar med någon annan? Hur kan man berätta för sina föräldrar vem man är kär i? Vad händer när någon skriker ”hora” i skolmatsalen?

I skapandet och gestaltandet kan eleverna uttrycka och bearbeta känslor och erfarenheter samtidigt som deras fantasi, inlevelse, symboliska tänkande, samarbets- och problemlösningsförmåga stimuleras. Rollspel och dramaövningar låter eleverna öva på att sätta sig in i andras situationer och förstå förlopp ur olika perspektiv. För en elev som ofta använder sig själv som måttstock kan det vara värdefull kunskap.

I rollspel och dramaövningar kan både talat språk, tecken, kroppsspråk, miner och gester användas. För att samspelet med andra ska fungera är det betydelsefullt att kommunikationen ”stämmer”, det vill säga att man säger samma sak med exempelvis ord och kroppsspråk.

Dramaövningar som utforskar kroppsspråk kan exempelvis vara att gestalta känslor. ”Jag sätter på musik och ropar ut känslor som eleverna ska uttrycka. Jag ber dem göra stora rörelser och överdriva”, berättar en lärare. ”En annan variant är klassiska charader. Eleverna får två och två gestalta en känsla och låta de andra gissa vilken det är.” Efteråt samtalar de om hur det känns att uttrycka känslor, om det är lätt eller svårt att göra det och hur man kan veta vad någon annan känner.

En lärare berättar att de gör en övning hon kallar för ”känslö-följa-John”.

- En elev uttrycker en känsla med hjälp av ansiktsuttryck, kroppshållning och rörelser. Nästa elev tar vid och härmar samma känsla. Övningen innebär att eleverna också tränar förmågan att tolka någon annans uttryck.

Ord och begrepp

Nedan följer en genomgång av några av de begrepp som används i materialet eller förekommer i arbetet med sexualitet, jämställdhet och relationer. Definitionerna bygger på underlag från Diskrimineringsombudsmannen, Riksförbundet för sexuell upplysning, Riksförbundet för homosexuellas, bisexuellas och transpersoners rättigheter, Statens folkhälsoinstitut och landstingens gemensamma ungdomsmottagning på nätet (UMO).

Asexualitet – avsaknad av aktiv sexualitet och intresse av sexuella relationer. Är inte i lagens mening en sexuell identitet eller sexuell läggning.

Biologiskt kön – kategorisering utifrån inre och yttre könsorgan, könskromosomer och ibland även hormonnivåer.

Bisexualitet – när en person känner sig känslomässigt och / eller sexuellt attraherad av personer oavsett kön.

Cis-person – en person vars könsidentitet stämmer överens med det biologiska, juridiska och sociala könet.

DSD – Disorder of Sex Development. Medfött tillstånd i vilket könets kromosomala, gonadala (rör könskörtlar, dvs. testiklar eller äggstockar) eller anatomiska utveckling är atypisk. Begreppet intersexualism används också.

Etnisk tillhörighet – nationellt eller etniskt ursprung, hudfärg eller annat liknande förhållande. Känsla av tillhörighet till en viss grupp människor med gemensamt ursprung och språk och gemensam kultur.

Etnocentrism – förhållningsätt där utgångspunkten är att den egna etniska gruppen är måttstock och centrum. Utgår oftast från den dominerande gruppen i samhället.

Funktionalitet – ett begrepp för funktionsförmåga med koppling till diskrimineringsgrunden funktionsnedsättning (funktionshinder). Används ibland i till exempel intersektionella analyser.

Funktionsnedsättning – varaktiga fysiska, psykiska eller begåvningsmässiga begränsningar av en persons funktionsförmåga som fanns vid födelsen, har uppstått till följd av en skada eller en sjukdom eller kan förväntas uppstå. Det innebär en begränsning av fysisk, psykisk eller intellektuell funktionsförmåga. Ersätter begreppet *funktionshinder* i lagstiftningen från och med 2015-01-01. Lag (2014:958).

Genus – de förväntningar som finns på personer, som utgår från deras biologiska kön, gällande t.ex. kläder, intressen, agerande och utseende. Ett annat ord för detta kan vara socialt kön.

Genusvetenskap – akademisk disciplin som fokuserar på vilken maktposition, vilka fördelar och konsekvenser genustillhörighet kan ge i olika sammanhang. Isärhållande (manligt och kvinnligt är helt olika saker och varandras motsats) och rangordning (män och manlighet är norm och har högre status) är två centrala begrepp vid denna analys.

Hbtq – ett samlingsbegrepp som innefattar homosexuella, bisexuella, transpersoner och queer.

Hen – subjektsform av ett könsneutralt pronomen (motsvarar språkligt han eller hon)

Henom – objektsform av ett könsneutralt pronomen (motsvarar språkligt henne eller honom).

Heteronormativitet och heteronormen – handlar om allt det som bidrar till att en viss sorts heterosexuellt liv framstår som det mest åtråvärda och naturliga sättet att leva. Det kan vara lagar, strukturer, förväntningar eller handlingar. Det är en etablerad norm i samhället som i grunden utgår från att det finns två kön, att dessa förhåller sig till vissa givna mönster, samt att människor intresserar sig för det motsatta könet emotionellt och sexuellt.

Heterosexualitet – när en person känner sig känslomässigt och / eller sexuellt attraherad av personer tillhörande motsatt kön.

Homosexualitet – när en person känner sig känslomässigt och / eller sexuellt attraherad av personer tillhörande samma kön.

Intergender – könsidentitet eller uttryck som innebär att personen befinner sig mellan, bortom eller i båda sociala könen.

Intersektionalitet – ett samhällsvetenskapligt begrepp som innebär att man synliggör specifika situationer av förtryck som skapas i skärningspunkter för olika maktrelationer. Det är ett begrepp för en bred analys av maktrelationer där grundtanken är att flera perspektiv samverkar med och påverkar varandra både positivt och negativt. Kön, etnicitet, sexualitet, socioekonomisk bakgrund, religion och funktionsnedsättning är olika faktorer som kan samverka i detta sammanhang.

Intersexualism – se DSD.

Juridiskt kön – det kön som anges i t.ex. folkbokföringen, i passet och som reglerar utformandet av personnumret. Det finns två juridiska kön i Sverige – man och kvinna.

Jämställdhet – begrepp som innebär att alla personer har samma rättigheter, skyldigheter och möjligheter oavsett könstillhörighet.

Könsidentitet – en persons självupplevda kön, det personen själv definierar sig som.

Könsöverskridande identitet eller uttryck – när en könsidentitet eller ett könsuttryck hela tiden eller periodvis skiljer sig från könsnormen. Diskrimineringsombudsmannen har valt att använda begreppen *könsidentitet* eller *könsuttryck*. Alla människor har könsidentitet och könsuttryck, inte bara transpersoner. Med könsidentitet eller könsuttryck avses en persons identitet eller uttryck i form av kläder, kroppsspråk, beteende eller med avseende på kön. Se även transpersoner.

Könssocialisation – ett begrepp för hur de förväntningar och de normer som finns på människor utifrån könstillhörighet införlivas under uppväxten. En anpassning till rådande könsmonster.

Könsuttryck – se socialt kön.

Matriarkat – ett ord för att beskriva att kvinnan har makten i familjen och i samhället i stort. Denna maktposition reproduceras ständigt och ger kvinnan fördelar i många olika situationer. Jämför med patriarkat.

Mentalt kön – se könsidentitet.

Normer – oskrivna och ofta outtalade regler, förväntningar och ideal som beskriver vad som anses vara önskvärt, fördelaktigt och eftersträvanvärt och vad som inte är det. Dessa normer är föränderliga över tid, de är plats- och situationsbaserade och har ofta en stark koppling till makt.

Normkritiskt perspektiv eller förhållningssätt – ett förhållningssätt där normer och samhällliga strukturer kring t.ex. kön och sexualitet synliggörs och granskas. Flyttar fokus från individer och avvikande grupper till samhällets normstrukturer. Perspektivet belyser maktaspekterna i systemet.

Patriarkat – ord för att beskriva att mannen har makten i familjen och i samhället i stort. Denna maktposition reproduceras ständigt och ger män fördelar i många olika situationer. Jämför med matriarkat.

Poly – kortform för personer som går emot tvåsamhetsnormen och vill leva eller lever med flera partner. Det kan till exempel handla om polyamori som innebär att under samtycke från alla parter ha flera kärleksrelationer parallellt och polygami som är att vara gift med flera samtidigt (månggifte). Polygami är inte tillåtet i Sverige.

Queer – ett perspektiv där samhällets normer kring kön, sexualitet och makt ifrågasätts eller en identitet för personer som utifrån detta perspektiv vill gå emot eller ifrågasätta kategorisering utifrån sexualitet och kön. Det handlar om att tänka bortom de förväntade uppdelningarna och ifrågasätta heteronormen.

Queerteori och queerforskning – en vetenskaplig inriktning som utgår från queerperspektivet.

Sexuell identitet – en persons känslomässiga och sexuella preferens som definieras av personen själv. De vanligaste definitionerna är bisexuell, heterosexuell eller homosexuell men många väljer att inte identifiera sig inom dessa kategorier. En persons sexuella identitet överensstämmer inte alltid med personens förväntade sexuella praktik. En person som har sex med någon av samma kön behöver t.ex. inte identifiera sig som homo- eller bisexuell och en person som bara har sex med personer av motsatt kön måste inte vara heterosexuell i sin definition.

Sexuell läggning – ett annat begrepp för sexuell identitet. Används i lagtexter.

Socialt kön – de förväntningar som finns på personer, som utgår från deras biologiska kön, för t.ex. kläder, intressen, agerande och utseende. Ett annat ord för detta kan vara könsmönster och genus.

STI – förkortning som betyder sexuellt överförbara infektioner (från engelskans "sexually transmitted infections").

Toleranspedagogik – ett pedagogiskt förhållningssätt där normbrytaren sätts i fokus och syftet är att den utsatta gruppen eller individen ska tolereras, accepteras och respekteras av normföljarna. Jämför med normkritiskt perspektiv.

Transperson – en person vars könsuttryck eller könsidentitet i perioder eller konstant avviker från det kön som registrerats vid födseln. Det är ett samlingsbegrepp som kan omfatta bl.a. transsexuella, transvestiter och intergender. Begreppet berör alltså personer vars biologiska, juridiska, mentala och sociala kön inte alltid överensstämmer.

Transsexualism – en medicinsk diagnos för personer vars könsidentitet inte sammanfaller med det juridiska eller det biologiska könet.

Tvåsamhet – att leva i en parrelation. Förväntningarna kring att alla ska vilja leva i tvåsamhet och endast med en partner kan vara starka i samhället.

Transvestism – ett könsöverskridande uttryck där personen i kortare eller längre perioder för sin egen skull använder eller lever med ett annat köns stereotypa attribut (t.ex. kläder) eller beteende.

Utvecklingsstörning – nedsättning i intelligensförmåga konstaterad under uppväxten (före 18 års ålder) och en samtidig nedsättning i adaptiv förmåga eller beteende.

Det här stödmaterialet riktar sig till lärare och övrig personal i grundskola- och gymnasieskolan och ger bland annat exempel på hur frågor om jämställdhet, sexualitet och relationer kan integreras i ämnesundervisningen.

Materialet visar hur personalen kan möta både läroplanens krav och möjligheter. Skolverkets förhoppning är att materialet ska bidra till att utveckla en undervisning där eleverna får ökade möjligheter att samtala om och reflektera kring sex- och samhällsfrågor utifrån såväl historiska, samhälls- och religionsvetenskapliga, som natur- och språkvetenskapliga perspektiv.

Skolverket

www.skolverket.se